

UNIVERZA V LJUBLJANI
FAKULTETA ZA DRUŽBENE VEDE

Danaja Antonija Volk

**Vloga Evropskega sodišča za človekove pravice pri
zagotavljanju pravice do svobode misli, vesti in veroizpovedi**

Diplomsko delo

Ljubljana, 2019

UNIVERZA V LJUBLJANI
FAKULTETA ZA DRUŽBENE VEDE

Danaja Antonija Volk

Mentor: prof. dr. Aleš Črnič

**Vloga Evropskega sodišča za človekove pravice pri
zagotavljanju pravice do svobode misli, vesti in veroizpovedi**

Diplomsko delo

Ljubljana, 2019

Vloga Evropskega sodišča za človekove pravice pri zagotavljanju pravice do svobode misli, vesti in veroizpovedi – primerjava sodb o muslimanskih in krščanskih verskih simbolih

Diplomsko delo se na splošno ukvarja s področjem varstva človekovih pravic v Evropi. Zaradi visoke stopnje diverzitete in multikulturalnosti znotraj Evrope nenehno prihaja do spopadov vrednot ter do različnih ovir in težav, ki so pogosto zaznamovane z ohranjanjem ravnovesja med univerzalnostjo človekovih pravic in diverzitetno zakonov. Ključni pri ohranjanju tega ravnovesja sta vlogi Evropske unije in Sveta Evrope, ker so države članice obeh podpisnice Evropske konvencije o varstvu človekovih pravic in temeljnih svoboščin (EKČP). Diplomsko delo se osredotoča na izzive verskih prepričanj in praks tako muslimanske kot krščanske vere, skozi zagotavljanje svobode mišljenja, vesti in vere po 9. členu EKČP. Vloga religije se je v mednarodnem okolju močno spremenila in zanima me, kako se sepreminjajoča vloga religije odraža v Evropi. Teoretska podlaga izhaja iz teorije večnivojskega vladanja, ki skuša razložiti dokaj nov sistem, ki se vzpostavlja v različnih oblikah v Evropi in se odraža tudi v delovanju evropskih sodišč. Empirični del zazvema šest primerov Evropskega sodišča za človekove pravice (ESČP). Analiza primerov se primarno ukvarja z mehanizmi, ki jih ESČP uporablja pri ugotavljanju, ali prihaja do kršitev 9. člena EKČP. Osrednji cilj dela je približati evropsko pravno tematiko družboslovnim vedam in povečati zavedanje o delovanju ESČP in pomenu človekovih pravic.

Ključne besede: ESČP, EKČP, človekove pravice, svoboda veroizpovedi.

The role of the European Court of Human Rights in guaranteeing freedom of thought, conscience and religion – comparative analysis of judgements regarding the symbols of the Muslim and Christian faiths

The general focus of the thesis is the protection of human rights in Europe. Clashing over values and other obstacles are frequent challenges in the multicultural European environment. Maintaining the balance between the universality of human rights and different national laws is often at the core of such issues. The European Union and the Council of Europe are crucial in maintaining this balance since the Member States of both are signatories of the European Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms (ECHR). The main focus of the thesis is the challenge of securing freedom of thought, conscience and religion, according to article 9 of the ECHR, for the expression of religious convictions and practices of both Muslim and Christian faiths. The role of religion has changed greatly in the international environment and I am interested how the changing role of religion is reflected in Europe. The theoretical part of the thesis derives from the Multi-level governance theory, which tries to explain how these new systems of governing are developing in Europe, even in the functioning of European Courts. The empirical part is focused on six European Court of Human Rights (ECtHR) cases. The case analysis focuses primarily on the mechanisms used by the ECtHR in determining possible violations of Article 9 of the ECHR. The main goal of this thesis is to bring European law closer to the field of social sciences and to raise awareness on the functioning of the ECtHR and on the importance human rights.

Keywords: ECtHR, ECHR, Human Rights, Freedom of Religion.

ZAHVALA

Iskreno se zahvaljujem svojemu mentorju, prof. dr. Alešu Črničju, za potrpljenje pri izdelavi naloge in za čas, ki mi ga je posvetil.

Zahvalila bi se rada tudi svoji družini, mami in očetu in še posebej sestri Tjaši, za ves čas, ki so mi ga posvetili in za vso moralno podporo. Hvala tudi vsem prijateljem, ki so me potrpežljivo poslušali in mi pomagali, vsak na svoj način, na vsakem koraku. Še posebej bi se zahvalila Neži, Katrin, Ani in Rubensu.

KAZALO

1 UVOD	7
1.1 RELIGIJA V MEDNARODNEM OKOLJU	10
1.1.1 Spreminjanje položaja religije v EU	11
1.1.2 Religija v EU in spremembe v notranjem pravu držav	12
2 ZAGOTAVLJANJE SVOBODE VEROIZPOVEDI V EVROPI	14
2.1 POMEN SVETA EVROPE	16
2.1.1 EKČP	16
2.1.2 Druge konvencije Sveta Evrope	17
3 ESČP SKOZI PRIZMO TEORIJE VEČNIVOJSKEGA VLADANJA	18
3.1 SISTEM DELOVANJA ESČP	18
3.2 KONCEPT VEČNIVOJSKEGA VLADANJA IN VPLIVI EU	19
3.3 NORMATIVNI KRITERIJI DEMOKRACIJE V VEČNIVOJSKEM VLADANJU	21
3.4 VLOGA IN OMEJITVE ESČP V SISTEMU VEČNIVOJSKEGA VLADANJA	22
4 MEHANIZMI PRESOJE ESČP	25
4.1 MEJE DEFINICIJE 9. ČLENA EKČP	25
4.2 MEJE DEFINICIJE SVOBODE IZRAŽANJA VERE	26
4.3 MEJE PROSTE PRESOJE	26
4.4 KONSENZ ESČP O NAČELU NEVTRALNOSTI DRŽAVE	28
5 ANALIZA PRIMEROV ESČP	30
5.1 ODLOČITVI ESČP O NEDOPUSTNOSTI PRITOŽB	30
5.1.1 Dahlab vs. Švica (2001)	30
5.1.2 Kurtulmus vs. Turčija (2006)	30
5.2 PRIMERJALNA ANALIZA ODLOČITEV ESČP	30
5.3 SODBE ESČP	32
5.3.1 Buscarini in drugi vs. San Marino (1999)	32
5.3.2 Sahin vs. Turčija (2005)	32
5.3.3 Lautsi in drugi vs. Italija (2011)	33
5.3.4 Eweida in drugi vs. Združeno kraljestvo (2013)	33
5.4 PRIMERJALNA ANALIZA SODB ESČP	34
5.4.1 Ugotavljanje kršitev znotraj meja definicije 9. člena EKČP	34

5.4.2 Kompromisi o mejah svobode izražanja vere	35
5.4.3 Postavljanje meja proste presoje	37
5.5 SKLEPNI KOMENTAR	40
6 SKLEP	42
7 VIRI	46

1 UVOD

“Pravice vsakega posameznika so omejene, ko so ogrožene temeljne pravice zgolj enega posameznika” (John F. Kennedy)

Diskurz temeljnih človekovih pravic je pogosto usmerjen v razprave o tem, ali so res temeljne, in o tem, da so morda zgolj konstrukt Zahoda. Bistveno pri tem je, da se kritično vedemo do vseh postavljenih pravil in institucij ter se hkrati oprimemo bistva človeštva, ki je v tem, da smo vsi rojeni enaki ne glede na razlike ali različna družbena okolja. Temeljne pravice človeka se zagotavljajo z vzpostavljanjem in delovanjem institucij. Del temeljnih pravic človeka je tudi svoboda misli, vesti in vere, ki je glavno vodilo tega raziskovalnega dela. Namen diplomske naloge je s širših družboslovnih vidikov oceniti pravno plat tematike spoštovanja človekovih pravic in njihovih kršitev. Ali drugače: prikazati, kako hudo se lahko zaplete usoda ljudi različnih mišljenj ali veroizpovedi, ko se znajdejo v družbah z drugačno tradicijo, in kako zapleteni so lahko v takih primerih postopki zagotavljanja popolne enakopravnosti za vse. Še posebej to velja v primeru demokratičnih družb, povezanih v Evropsko unijo (v nadaljevanju EU), kot skupnost najrazvitejših držav sveta.

Teorija modernizacije je bila zastavljena v 50. letih prejšnjega stoletja kot pojasnitev razvoja in dosežkov industrializirane družbe Severne Amerike ter Zahodne Evrope. Glavna trditev je, da družbe napredujejo skozi relativno predvidljive faze, ki sčasoma postanejo vse kompleksnejše in zahtevnejše. Razvoj določene družbe naj bi bil zasnovan na podlagi vnosa novih tehnologij, te pa naj bi posledično vplivale na različne politične in družbene akterje. Glavni mehanizmi za modernizacijo družb se razvijajo z industrializacijo, urbanizacijo, racionalizacijo, birokratizacijo, množično potrošnjo in uveljavljanjem demokracije. Teorija sekularizacije sklepa, da se bo družbena vloga religije znatno zmanjšala z globalnim razvojem in modernističnimi pristopi pri vodenju družb (Crossman, 2017). Vendar so čas in novejša raziskave prikazale nekoliko drugačno podobo, v kateri je obveljalo, da religija ni zapustila družbenega prostora, temveč se je zgolj spremenila njena družbena vloga, in sicer tako, da je iz sfere države in vodenja družbe prešla v sfero civilne družbe in od tam izvaja svoje poslanstvo. T. i. diferencialni funkcionalni proces, ki ga poznamo tudi kot načelo o ločitvi države in cerkve, naj bi bil odločilen pri ustvarjanju moderne sekularne družbe, ker je dovolil, da se izobraževalna, ekonomska ter verska in karitativna dejavnost cerkve razvije po lastnih poteh in neodvisno od države, v zameno pa je država razbremenjena verskih poseganj

in omejitve. Danes si religija in cerkve po svetu prizadevajo obnoviti prostor v družbi, predvsem se ukvarjajo s splošnimi političnimi, socialnimi, okoljevarstvenimi in družbenimi problematikami. V Evropi se to dogaja v okvirih jasnih razmejitev cerkve od države, seveda z določenimi posebnostmi v državah z različnimi verskimi tradicijami (Barnett in drugi 2015, str. 117–19).

V Evropi se širi zavedanje o zahtevnosti tako široke naloge in predvsem težav z vzdrževanjem ustrezne ravni univerzalnosti v kulturno in versko vse bolj raznoliki evropski družbi. Zlasti EU si je že pred časom začela prizadevati za boljši dialog z verskimi organizacijami in skupnostmi in posledično tudi za določanje novih pravil pri upoštevanju in spoštovanju temeljnih človekovih pravic, kamor sodi pravica do svobode misli, vesti in veroizpovedi. Na podoben način se za spoštovanje svobode veroizpovedi, od hladne vojne naprej, zavzema Organizacija za varnost in sodelovanje v Evropi (v nadaljevanju OVSE). Svet Evrope je v evropskem kontekstu najstarejši in najbolj razvit sistem evropskega varovanja človekovih pravic. Ključna institucija, ki se ukvarja s človekovimi pravicami v Evropi in deluje znotraj Sveta Evrope je Evropsko sodišče za človekove pravice (v nadaljevanju ESČP). Cilj ESČP je upoštevanje in zagotavljanje človekovih pravic po Evropski konvenciji o varstvu človekovih pravic in temeljnih svoboščin (v nadaljevanju EKČP),¹ s strani držav članic Sveta Evrope. Z ESČP je tako vzpostavljen mehanizem, ki skrbi za pravice posameznika v razmerju do države. ESČP mora upoštevati tudi posebnosti notranjih zakonodaj držav članic. Za analizo primerov o kršitvah 9. člena (svoboda mišljenja, vesti in vere) EKČP so ključni trije elementi: razumevanje člena v odnosu do konkretne kršitve, pojasnilo vprašanja, kaj sodi pod definicijo izražanja veroizpovedi in navodilo, kako izpostavljeni konflikt rešiti v odnosu do prava oz. ustavnega reda določene države.

Z globalizacijo in intenzivnejšimi migracijami se je verska raznolikost družb v Evropi bistveno spremenila. Največja skupina med prihajajočimi v Evropo so pripadniki islamske religije. Načeloma pripadnost religiji naj ne bi omejevala ljudi pri njihovem vključevanju v družbo, a izkušnje včasih kažejo drugačno podobo (Hackett in drugi, 2017). Tako me je zanimalo, kako se s tovrstnimi izzivi spopadajo ključne institucije v Evropi pa tudi posamične države in kako učinkovit je ESČP pri zagotavljanju pravic v primerih, ko islamski običaji trčijo z načeli temeljnih pravic in svoboščin posameznika.

¹ Evropska konvencija o varstvu človekovih pravic in temeljnih svoboščin, podpisana v Rimu 4. 11. 1950, v veljavi od 3. 9. 1953, objavljena v skladu s spremembami P11 in podpisana v Strasbourg 11. 5. 1994, v veljavi od 1. 11. 1998.

Zastavila sem si tri glavna raziskovalna vprašanja in tri hipoteze.

R1: Ali ima vedno širše dojetje in boljše zagotavljanje svobode veroizpovedi v evropskem pravu vpliv tudi na razvoj bolj nepristranskih sodb ESČP?

Hipoteza 1: Z razvojem evropskega prava se je upoštevanje in integriranje verskih prepričanj ter potreb povečalo. Zato tudi odločitve in rzsodbe ESČP ustvarjajo bolj nepristranski ter bolj odprt pravni in javni prostor v evropskih družbah.

R2: Ali so verski simboli krščanske in islamske vere enako obravnavani v rzsodbah ESČP?

Hipoteza 2: Pri presojanju obstajajo razlike med krščanskimi in islamskimi simboli zaradi razlik v notranjem pravu držav.

R3: Kako glavni mehanizmi presoje ESČP (meje definicije 9. člena EKČP, meje definicije svobode veroizpovedi in meje proste presoje) prispevajo k nepristranskosti rzsodb?

Hipoteza 3: Zelo ohlapne definicije vseh treh mehanizmov so prispevale k pravičnejšim rzsodbam, ki različnim veroizpovedim dopuščajo več svobode.

Uvodno poglavje diplomske naloge se osredotoča na to, kako se EU sooča s spreminjajočo vlogo religije v političnem prostoru in kakšna je ta na splošno v mednarodnem okolju. Glavni viri so primarni dokumenti EU, študija iz Evropskega parlamenta (Perchoc, 2017) in znanstvena raziskava več avtorjev (Barnett in drugi, 2015), o vlogi religije v družbi in političnem sistemu. V drugem poglavju se razčleni širši kontekst varstva človekovih pravic v Evropi, kar je prikazano v večji meri skozi primarne vire evropskega prava. Tretje poglavje obravnava delovanje EU in ESČP skozi teorijo večnivojskega vladanja in s pomočjo normativnih kriterijev demokratičnosti politologa Roberta A. Dahla (1989), skozi katere se bolje razume družbeno in posledično politično vlogo ESČP, kot mednarodnega sodišča. Glavno vodilo tretjega poglavja bo študija Paola De Stefanija (2012) iz Centra za človekove pravice v Padovi, ki je raziskoval vlogo ESČP v velikem in fragmentiranem sistemu vladanja.

Empirični del diplomske naloge obravnava štiri sodbe in dve odločitvi ESČP. Sodbe so nedvoumno del mednarodnega prava in njihova analiza je smiselna predvsem v pravnem okviru EKČP. Hkrati pa je dojetje in interpretiranje sodb izziv za družboslovce, četudi težaven, vendar pomemben, ker se sodbe odražajo v družbi. Zato se bo analiza lotila preučevanja sodb bolj splošno in bolj družboslovno. Poznavanje in razumevanje sodb, ki se tičejo temeljnih pravic človeka je lahko ključno za posameznika, ki se znajde v težavah

zaradi javnega izražanja veroizpovedi v svoji državi. Treba je omogočiti jasnejše utemeljitve o zadevah, ki so del našega vsakdanjika in pogosto predmet političnih in javnih razprav.

Glavno analizo bom izvedla s primerjalno metodologijo, primerjala bom štiri sodbe ESČP. Pri tem si bom pomagala s tremi glavnimi mehanizmi presoje ESČP, ki so razloženi pred analizo, v 4. poglavju. Mehanizmi presoje naj bi omogočali nepristranskost pri sodbah: prvi parameter analize bo obseg definicije 9. člena EKČP; drugi bo obravnaval razsežnosti definicije svobode vere in tretji bo vpogled v parametre mehanizma oz. doktrine meja proste presoje. Bistvena bo primerjava med sodbami, ki zadevajo krščanske in muslimanske verske simbole. Celotna analiza sicer zavzema šest primerov, ker bom poleg štirih sodb analizirala tudi dve odločitvi o nedopustnosti pritožb ESČP. Za boljši vpogled v delovanje ESČP bom obravnavala torej dve pritožbi, ki nista prišli pred senat, saj sta bili označeni kot nedopustni in sta bili zavrnjeni. Vseh šest primerov bom pred primerjalno analizo na kratko opisala. Najprej bom opisala odločitvi ESČP in ju nato primerjala v prvi analizi. Sledijo opisi in primerjalna analiza štirih sodb oz. glavni del analize, kot je opisan zgoraj. V sklepnem delu bom podala komentar, ki ga bom navezala na širšo vlogo religije v evropski družbi in kaj ta pomeni za prihodnost Evrope. Vseh šest primerov iz ESČP sem izbrala na podlagi tematike obravnave – krščanski ali muslimanski simboli. Trije primeri zadevajo rabo muslimanskih in trije krščanskih simbolov.

Zgolj osnovno poznavanje evropskega prava avtorice predstavlja omejitev pri tej nalogi, ki bi sicer lahko vplivalo na dojetje pravnih argumentov, vendar glede na družboslovni pristop in cilje analize ta dejavnik ni ključen. Poleg tega so nekateri izbrani primeri ESČP časovno nekoliko oddaljeni in terjajo bolj poglobljeno poznavanje takratnih družbenih razmer. Vsi primeri so sicer prepoznavni in so bili predmet številnih akademskih in javnih razprav. Nenazadnje je omejitev tudi dejstvo, da v slovenski javnosti (še) ni primerne pozornosti do vprašanj, ki zadevajo svobodo izražanja vere v povezavi s fenomenom priseljevanja.

1.1 RELIGIJA V MEDNARODNEM OKOLJU

Zahodni del sveta ima zelo jasno definirano držo v odnosu do religije v političnem prostoru. Gre za to, da za veliko držav na Zahodu religije v formalnem političnem prostoru države ni, cerkve delujejo predvsem v sferi civilne družbe. Dejstvo je, da se meje med politiko in religijo nenehno spreminjajo, odnos je lahko včasih tudi konflikten (Barnett in drugi, 2015,

str. 138–39). Kljub temu je ločevanje državne sfere od civilno družbene ključna garancija, da se odnosi med religijo in politiko ne spremenijo v trajne spore. Problem v odnosu je tudi sicer veliko celovitejši, če pogledamo celotno sliko, in načeloma velja, da je takšen odnos v korist obeh strani, torej tako države kot cerkve. Ne gre za vprašanja, ali je politika ali pač religija večji problem za normalno delovanje družbe, temveč kaj znotraj obeh je tisto, kar lahko zavira razvoj družbe. Pogosto lahko na Zahodu zasledimo mnenje, da je prav religija specifično nasilna in proizvaja konflikte. A obstaja tudi nasilje, ki je z vidika človekovih pravic enako pomembno in je nastalo v imenu nasilno sekularnega, v imenu političnih ciljev in ideologij. Liberalizem je omogočil urejeno razreševanje konfliktov med različnim religioznimi skupinami in istočasno izdelal omejitve, kadar te skupine izvajajo ali pa širijo svoja religiozna prepričanja (Barnett in drugi, 2015, str. 28). Vloga raziskovanja vprašanja o vlogi religije v politiki ni ta, da se določi, katera je česa kriva ali kaj povzroča, temveč da se postavi temelje za konstruktivno razpravo o prihodnosti medčloveških odnosov v dveh ključnih sferah vsakdanjega življenja, državni in civilnodružbeni.

1.1.1 Spreminjanje položaja religije v EU

Problematika razdelana v raziskavi Raziskovalne službe Evropskega parlamenta (Perchoc, 2017) temelji na težavnosti turbulentne preteklosti povezane z verskimi vojnami v zgodovini večine držav članic. Posledično so bile zaradi uspešne razrešitve teh problemov te države označene kot avantgarda sekularnega sveta. Razumelo se je kot, da bo religija imela vedno manjšo vlogo v političnem in tudi vsakdanjem življenju. Z razvojem EU pridobimo veliko število institucij, ki so bile vzpostavljene brez okvirjev in mehanizmov za obravnavo ter razreševanje verskih problematik (prav tam).

Dogajanja 11. septembra leta 2001 so močno zaznamovala Evropo kot tudi celotni svet. Pogled in razčlenitve vseh verskih konfliktov po tem ključnem dogajanju so močno začela vplivati na evropski politični prostor. Položaj religije v političnem okviru EU se je nekoliko spremenil tudi s podpisom Lizbonske pogodbe,² v kateri so jasno postavljeni mehanizmi za izboljšanje oz. za vzpostavitev dialoga med evropskimi institucijami in predstavniki t. i. konfesionalnih in nekonfesionalnih organizacij v Evropi. Kot način promocije in integracije religije v širšo družbo je leta 2013 Evropska komisija izdala politične smernice EU za

² Lizbonska pogodba, ki spreminja Pogodbo o Evropski uniji in Pogodbo o ustanovitvi Evropske skupnosti, podpisana v Lizboni 13. 12. 2007, v veljavi od 1. 12. 2009.

promocijo in zaščito religije,³ ki jih je isto leto sprejel Svet EU. Leta 2016 je Evropska komisija še poglobila ta svoja prizadevanja z imenovanjem slovaškega politika Jana Figla za posebnega odposlanca za svobodo veroizpovedi izven EU (Perchoc, 2017).

Interes za izboljšanje odnosa med verskimi organizacijami in oblastjo ni osamljen pojav, enako se dogaja v Združenih državah Amerike. Raziskovalna služba Evropskega parlamenta (Perchoc, 2017) izvaja take premike v raziskavi, ki je predvsem namenjena osebjem Evropskega parlamenta. Gre za empirične podatke, ki ugotavljajo vedno večje število ljudi, za katere je religija pomemben del identitete, ker se identificirajo z določeno religijo, posledično pa prihaja do povečanja napetosti med različnimi verskimi skupnostmi. EU se posveča tudi analizi vloge verskih skupnosti v prihodnosti. Vedno več je organizacij, ki se na podoben način ukvarjajo s problematikami, kot so globalno segrevanje, globalni razvoj in razreševanje konfliktov (prav tam). Vprašanje religije je tako vključeno v polje pomembnih specifičnih aktualnih tematik v Evropi in po svetu.

1.1.2 Religija v EU in spremembe v notranjem pravu držav

Za t. i. sekularne države, ki spadajo večinoma v evropski prostor, je dolgo časa prevladovalo mnenje, da so bolj razvite in naprednejše. Po temeljnih modernistične teorije se je v 50. in 60. letih prejšnjega stoletja, tehnološki napredek direktno vezal na ekonomsko modernizacijo in na upad pomena veroizpovedi. V današnjem času pa se je pojavil fenomen desekularizacije, kot ga nekateri pojmujejo, in ta naj bi bil prav tako najbolj prisoten prav v Evropi. Ta proces nakazuje relativnost teze o 'avantgardni Evropi' in morda predstavlja celo svetovno posebnost (Perchoc, 2017). Peter Berger (1999, str. 2–4), sociolog religije, meni, da modernizacija ni nujno vezana na liberalnejše interpretacije verske dogme, temveč je prav to, da religije niso prilagajale svojih dogm in da so obdržale svoje konzervativistično supranaturalistična stališča, omogočilo, da znova pridobivajo privrženca. Za Bergerja je domneva, da je modernizacija vezana na sekularizacijo, zato napačna, saj naj bi bil pluralizem tisti ključni koncept, ki naj bi omogočal rast in s tem modernizacijo (Berger, 1999, str. 3–18; Hackett in drugi, 2017).

Postopoma je EU začela spreminjati poglede in dojemanje vere v svojih političnih okvirih ter strategijah. Do podpisa Lizbonske pogodbe leta 2009 EU ni imela razvitih mehanizmov za analizo odnosov in za dialog z različnimi verskimi organizacijami. Podpis Lizbonske pogodbe ni doprinesel k enotnemu odnosu med religijskimi institucijami in državnimi organi.

³ Council of the European Union. (2013). Foreign Affairs Council. *EU guidelines on the promotion and protection of freedom of religion or belief.*

Zaradi različnih zgodovinskih okoliščin so države članice bile primorane razviti svoj lasten, prilagojen odnos do religije (Perchoc, 2017). Na Danskem je monarh vrhovna sekularna avtoriteta v evangeličanski cerkvi, v Nemčiji, Grčiji in na Irskem je bog celo omenjen v njihovih ustavah. Večina držav ima s Svetim sedežem podpisane t. i. konkordate, dokaj natančno zavezujoče odnose, v Sloveniji, na Portugalskem in na Slovaškem pa imajo manj zavezujoče posebne sporazume s Svetim sedežem.⁴ V čisto drugi skrajnosti je Francija, ki ima tradicijo laičnosti (*laïcité*)⁵ kot vodilo v svoji ustavi (Perchoc, 2017).

Že Rimska pogodba (PGEU),⁶ v 17. členu jasno zastavi odnos EU do verskih organizacij:

Unija spoštuje status, ki ga cerkve in verska združenja ali skupnosti uživajo v državah članicah po nacionalnem pravu in vanj ne posega.

Enako Unija spoštuje status svetovnonazorskih in nekonfesionalnih organizacij po nacionalnem pravu.

Unija tem cerkvam in organizacijam priznava njihovo identiteto in poseben prispevek ter z njimi vzdržuje odprt, pregleden in reden dialog.

Razvoj dialoga je jasno zastavljen cilj v PGEU. Dandanes je vedno več stika med konfesionalnimi in nekonfesionalnimi verskimi organizacijami, kot tudi z Evropsko komisijo in Evropskim parlamentom. Vse večje je število srečanj s predstavniki verskih organizacij, na katerih se pogajajo o strategijah EU, kar kaže, da gre za pomemben napredek v teh odnosih (Pasikowska-Schnass, 2015). EU je pri oblikovanju mehanizmov za zaščito človekovih pravic vezana na mednarodne standarde Organizacije združenih narodov, Sveta Evrope in drugih (smernice EU za promocijo in zaščito religije, 2013, § 68.).

Sklep prvega poglavja je, da je liberalni mednarodni red začel prepoznavati, da religija nikoli ni zares zapustila političnega prostora, vanj pa posej posega iz sfere civilne družbe. Ob tem je religija zdaj v času ponovne oživitve delovanja. Funkcija religije pa s ponovno oživitvijo ne bo dosegala enakih rezultatov, predvsem zaradi spremenjenih zgodovinskih okoliščin. EU je prepoznala in razvila mehanizme, ki botrujejo razvoju te nove funkcije in si prizadeva, da se religija spoštuje in umesti v prostor ter družbo v skladu z že obstoječimi in tudi novimi družbenimi ter pravnimi pravili. Pot do smiselnega in pravičnega odnosa je polna ovir, razreševanje prav teh pa vodi do za vse sprejemljivih rešitev z vključevanjem verskih vrednot v že obstoječ sistem vrednot EU.

⁴ Konkordat je poseben dogovor med Svetim sedežem in samostojno državo, ki določa privilegije in priznanja še posebej, kar zadeva sekularne zadržke določene države.

⁵ Francoski koncept sekularizma, ki strogo obsoja in prepoveduje vpliv vere na vladne odločitve.

⁶ Prečiščena različica pogodbe o delovanju Evropske unije, podpisana v Rimu 25. 3. 1957, v veljavi od 1. 1. 1958.

2 ZAGOTAVLJANJE SVOBODE VEROIZPOVEDI V EVROPI

Svoboda vere ali veroizpovedi je pojem, o katerem je brez ustreznih predznanj težko razpravljati in ga korektno postaviti v družbeni kontekst. Prvo poglavje že nakazuje na težavnost definiranja in razumevanja religije v političnem prostoru ter osvetljuje ambiciozno in problematično nalogo, ki jo ima ESČP. Svoboda veroizpovedi vključuje pozitivno plat svobode: možnost vsakega posameznika, da ima in izpoveduje vero ali prepričanje in to razkriva, izraža (individualno in kolektivno) na družbeno sprejemljiv način. Medtem pa hkrati vključuje tudi negativni vidik svobode, ki prav tako predstavlja pravico posameznika, da ne bo predmet prisile, indoktrinacije ali propagiranja o verskih zadevah. Oba aspekta ustvarjata koherentno entiteto, v kateri en vidik ne more obstajati brez drugega. Ob teh vidikih je tisto, kar se ustvarja, tudi obveznost državne oblasti, da je nevtralna do katere koli religije in da je ne diskriminira (Bobek, 2007, str. 30–33). V drugem poglavju bom s ključnimi dokumenti evropskega prava predstavila okvir za varovanje svobode veroizpovedi v evropskem prostoru.

V Evropi se s spoštovanjem svobode veroizpovedi poleg EU ukvarjata tudi OVSE in Svet Evrope. Vse tri pogosto vodijo bodisi državni bodisi gospodarski interesi. V EU je šele z začetkom veljavnosti Listine EU o temeljnih pravicah (ali Listina)⁷ prišlo do primerne pravne podlage za poenotenje pristopa k veroizpovedi (Matušinova, 2011, str. 20–22). Znotraj OVSE je pravica do veroizpovedi, od Helsinške sklepne listine (1975)⁸ dalje, postala široko priznana. Vendar se v okviru Sveta Evrope razvije najpomembnejši pravni instrument varovanja človekovih pravic, tj. EKČP, ki vzpostavlja mehanizem ESČP. V Evropi je ESČP ključnega pomena za zagotavljanje človekovih pravic posameznikom, torej tudi svobode veroizpovedi.

Integriranje človekovih pravic v okviru delovanja EU je odraz očitnega transformacijskega procesa EU iz skupnosti, ki je bila prvotno osnovana na trgovanju in industriji, v skupnost, ki se zavzema za spoštovanje vrednot predvsem pa za družbeno integracijo temeljnih človekovih pravic, a tudi ostalih socialnih potreb evropskih narodov. Potek transformacije se začne s preoblikovanjem pogodb in sporazumov med državami članicami in institucijami EU. Najpomembnejši spremembi z vidika spoštovanja človekovih pravic sta najprej leta 1992

⁷ Listina Evropske unije o temeljnih pravicah, razglašena 7. 10. 2000, ni začela veljati do sprememb z Lizbonsko pogodbo, podpisana 13. 10. 2007, v veljavi od 1. 10. 2009.

⁸ Helsinški sklepna listina – *Helsinki Final Act*, sprejeta v Helsinkih 1. avgusta 1975.

podpisana Maastrichtska pogodba, ki v 2. odstavku 6. člena⁹ določa, da EU bo spoštovala temeljene pravice, kot so zagotovljene v EKČP. In nato leta 2001 podpisana Niška pogodba,¹⁰ ki je kreirala Listino EU o temeljnih pravicah. Listino razlaga Sodišče EU. Vse države članice EU so pravno vezane k spoštovanju Listine. Poglavitni člen za obravnavo svobode veroizpovedi je 2. odstavek 10. člena Listine, v katerem obstaja določba o pravici do ugovora vesti v skladu z nacionalnim pravom.

Za celovito razumevanje zagotavljanja svobode veroizpovedi v Evropi je potrebno vsaj omeniti vlogo OVSE, ki sicer presega geografske meje Evrope (sega v Azijo in Severno Ameriko). OVSE začne delovati z namenom upravljanja konfliktov med hladno vojno in se danes primarno ukvarja z zagotavljanjem vojaške, ekonomske in človeške varnosti. Od podpisa Helsinške sklepne listine leta 1975, je spoštovanje svobode veroizpovedi postala ena temeljnih obveznosti sodelujočih držav. Glavni mehanizem je Urad OVSE za demokratične institucije in človekove pravice (*OSCE Office for Democratic Institutions and Human Rights* – ODIHR), ki pomaga tako posameznikom kot verskim skupinam (ODIHR, b. d.). OVSE je mednarodna institucija, ki deluje kot politični forum. OVSE torej ni subjekt mednarodnega prava, sprejema lahko samo politično zavezujoče dokumente in vzpostavlja mehanizme, ki ščitijo in promovirajo tudi svobodo veroizpovedi (Organization for Security and Co-operation in Europe, 2019b). Dokument iz Kopenhagna (1990)¹¹ dopolnjuje temeljno zavezo do svobode veroizpovedi, s svobodo do menjave religije ali vere in menjave izražanja religije ali vere ter pravico do poučevanja religije (z omejitvami tam, kjer so predpisane z zakoni). Z Dokumentom iz Maastrichta (2003)¹² se oblikuje Skupina strokovnjakov držav udeleženk o svobodi veroizpovedi ODIHR. Skupina nudi pomoč državam s pripravo zakonodajnih, strokovnih in znanstvenih gradiv. Zadnja leta se je Skupina veliko ukvarjala z vprašanjem naraščanja verske diskriminacije zaradi terorizma (ODIHR, b. d.). Čeprav OVSE ni subjekt mednarodnega prava, njegova vloga ni nepomembna, saj je prav zaveze do spoštovanja svobode veroizpovedi svojih članic poglobil ter vzpostavil mehanizem varstva verske svobode.¹³ Delovanje OVSE je še en dokaz, da je religija za Evropo pomembna tema.

⁹ Pogodba o Evropski uniji, podpisana v Maastrichtu 7. 2. 1992, v veljavi od 1. 11. 1993.

¹⁰ *Treaty of Nice amending the Treaty on European Union, the Treaties establishing the European Communities and certain related acts*, podpisana v Nici 26. 2. 2001, v veljavi od 1. 2. 2003.

¹¹ *Document of the Copenhagen Meeting of the Conference on the Human Dimensions of the CSCE*, sprejet v Kopenhagnu 29. 6. 1990.

¹² *Final Document of the Eleventh Meeting of the OSCE Ministerial Council*, sprejet v Maastrichtu 2. 12. 2003.

¹³ Za OVSE sta še dve svobodi temeljni, poleg svobode veroizpovedi, to sta svoboda gibanja ter svoboda zbiranja in združevanja. Primarno se ODIHR v posameznih državah ukvarja z zagotavljanjem teh treh svobod (Organization for Security and Co-operation in Europe, 2019a).

2.1 POMEN SVETA EVROPE

Svet Evrope je bil osnovan že na ideji Winstona Churchilla, kot mednarodna organizacija, ki bi se ukvarjala z vprašanji evropske varnosti. Danes združuje države Zahodne in Vzhodne Evrope ter druge, ki segajo izven evropskih geografskih meja. Svet Evrope združuje raznolike kulture hkrati pa ima enoten in razdelan sistem človekovih pravic. Podpis EKČP je pogoj za vstop v Svet Evrope in članstvo v Svetu Evrope je predpogoj za vstop držav v EU. Svet Evrope in EKČP tako, skupaj z nekaterimi drugimi instrumenti, tvorita evropski standard zaščite človekovih pravic in temeljnih svoboščin. Po 19. členu EKČP se leta 1959 ustanovi mehanizem ESČP z namenom, da se lahko vsak posameznik, ki je pod pristojnostjo ene od držav članic, pritoži zaradi kršitev človekovih pravic. Možne so tudi meddržavne pritožbe (Council of Europe, 2019). ESČP zagotavlja, da ugotovljenim kršitvam človekovih pravic sledijo sankcije za države članice. Sodna praksa ESČP prispeva tudi k boljšemu razumevanju koncepta svobode veroizpovedi. Poleg EKČP, se svobodo veroizpovedi zagotavlja tudi v drugih konvencijah Sveta Evrope.

2.1.1 EKČP

“EKČP je edinstven pravni instrument. S civilizacijskega vidika velja za enega najpomembnejših dosežkov v Evropi po drugi svetovni vojni” (Council of Europe, 2019). EKČP je bila namreč predvidena, kot najmanjši skupni imenovalec znotraj kulturne raznolikosti Sveta Evrope (Council of Europe 2011). EKČP se ukvarja s svobodo veroizpovedi v nekaj bistvenih členih. Poglavitni je 9. člen EKČP, ki vsebuje dve dimenziji, tj. notranjo in zunanjo, pri čemer notranja dimenzija (*forum internum*) posamezniku zagotavlja pravico do verske svobode, ki je državne oblasti ne smejo omejevati (Darby vs. Švedska, 1990, § 50. in 51.).¹⁴ Zunanja dimenzija (*forum externum*) člena obsega način in pravico izražanja veroizpovedi ter prepričanj interne dimenzije člena v javnem prostoru (Matušinova, 2011, str. 15–18). To izražanje pa je lahko predmet obravnave in omejitev s strani državnih oblasti. Te omejitve so lahko legitimne samo, če so v skladu s pravom države in podprte s smiselno potrebnimi argumenti. Utemeljevanje 9. člena EKČP je lahko težavno brez nekaterih drugih členov EKČP (Spratek, 2008, str. 23), ki so naslednji: 14. člen EKČP, ki prepoveduje diskriminacijo na podlagi posebnih okoliščin vere; 6. člen EKČP ali pravica do poštenega sojenja; 13. člen EKČP, pravica do učinkovitega pravnega sredstva; 8. člen EKČP, pravica do spoštovanja zasebnega in družinskega življenja; 10. člen EKČP, svoboda

¹⁴ Darby vs. Švedska (sodba) – *Darby v. Sweden (judgment)*. (1990). 1158/85. ECHR, 23. 10.

izražanja in 11. člen EKČP, svoboda zbiranja ter združevanja. 2. člen (prvega) protokola k EKČP zagotavlja pravico do izobraževanja otrok v skladu s spoštovanjem verskih ter filozofskih prepričanj njihovih staršev.¹⁵ V širšem smislu EKČP ne določa, kaj je religija, niti predpogojev, kot so razširjenost ali institucionalizacija določene veroizpovedi. Na splošno ni nobenih težav, ko gre za prepoznavanje religij, če le ne sodijo v neke povsem na novo ustanovljene verske skupine ali gibanja.

2.1.2 Druge konvencije Sveta Evrope

Svoboda veroizpovedi je prisotna tudi v drugih konvencijah Sveta Evrope. Okvirna konvencija za zaščito narodnih manjšin v 5.-8. ter 17. členu¹⁶ obvezuje državne oblasti, da ohranijo njihova verska prepričanja in vanje ne posegajo. Sledi 3. člen¹⁷ Evropske konvencije o izročitvi, ki med drugim pod politično kazniva dejanja uvršča izročitve katerih vzrok je utemeljen z namenom preganjanja ali kaznovanja osebe zaradi njene vere.¹⁸ In 6. člen¹⁹ Konvencije o varstvu posameznika glede na avtomatsko obdelavo osebnih podatkov, ki nalaga državnim organom, da vzpostavijo varnostne ukrepe za zaščito osebnih podatkov in zagotovijo pravice, da verska pripadnost posameznika ni izpostavljena v javnosti.

¹⁵ Glede na primer *Campbell in Coans vs. Združeno kraljevstvo* (1982) mora prepričanje doseči določeno stopnjo tehtnosti, resnosti, kohezije in pomembnosti. ESČP je tudi raziskal ali je politično prepričanje izven parametrov zaščite 9. člena ali ne v primerih *X.V. Avstrija* (1963) in *Arrowsmith vs. Združeno Kraljevstvo* (1978). Oba primera sta bila zavrneja. Medtem pa filozofska prepričanja, kot so komunizem, fašizem, principi neonacizma, nasprotovanje splavu, pacifizem in veganizem, vsi spadajo pod zaščito 9. člena (Spratek, 2008, str. 24–26).

¹⁶ Okvirna konvencija za varstvo narodnih manjšin, podpisana 1. 2. 1995 v Strasbourgu, v veljavi od 1. 2. 1998.

¹⁷ Evropska konvencija o izročitvi, podpisana v Parizu 13. 12. 1957, v veljavi od 18. 4. 1960.

¹⁸ Koncept načela nevračanja, ki je največkrat apliciran v odnosu do 3. člena EKČP (prepoved mučenja, nečloveškega ali ponižujočega ravnanja ali kaznovanja) se največkrat pojavi prav v povezavi z vero.

¹⁹ Konvencija o varstvu posameznika glede na avtomatsko obdelavo osebnih podatkov, podpisana v Strasbourgu 28. 1. 1981, v veljavi od 1. 10. 1985.

3 ESČP SKOZI PRIZMO TEORIJE VEČNIVOJSKEGA VLADANJA

Razvoj EU in teorija večnivojskega vladanja sovpadata, saj EU predstavlja najbolj kompleksen sistem vladanja. Ključno ustanovo v sodni dimenziji večnivojskega vladanja pa predstavlja ESČP, kot najbolj učinkovit mehanizem za zagotavljanje človekovih pravic znotraj Evrope. Za boljše razumevanje umeščenosti ESČP v kontekst večnivojskega vladanja ter za razumevanje sodnih praks in odločitev ESČP, s katerimi se ukvarja analiza diplomskega dela, je potrebno najprej okvirno poznati njegov sistem delovanja.

3.1 SISTEM DELOVANJA ESČP

ESČP ima posebno pravno strukturo, ki mu omogoča prožnejše delovanje v nasprotju z nacionalnimi sodišči. Pri svojem delu upošteva tako nacionalne zakonodaje kot tudi evropske in mednarodne akte, tehta posebnosti primerov in jih primerja, zato se lahko bolj približa pravičnosti kot pa nacionalna sodišča. Glavna funkcija ESČP je zagotavljanje, da države članice spoštujejo in jamčijo za človekove pravice zapisane v EKČP. To nalogo izvršujejo s preučevanjem pritožb in vlog, ki jih pošiljajo posamezniki. Rzsodbe so obvezujoče in države so zavezane, da jih upoštevajo. Sodniki so obravnavani kot izbrani posamezniki, ki vodijo funkcijo neodvisno od države, iz katere izhajajo. Ko ESČP obravnava sprejete vloge, dobijo pomoč s strani urada, ki pa je večinoma sestavljen iz odvetnikov iz vseh držav članic. Tudi odvetniki (pravni tajniki) so obravnavni neodvisno. S poslano in oddano vlogo ima posameznik ali država tri možnosti, da pride do dokončne odločitve oz. rzsodbe. Vloga se lahko predloži sodniku, odboru ali senatu. Najprej mora ESČP odločiti, ali je vloga dopustna in ali je na podlagi meril dopustnosti, ki jih obravnava posamezni sodnik. Če se ugotovi, da je prijava nedopustna, je odločitev sodnika dokončna, kar se tožeči stranki tudi sporoči. Izpodbijanje odločitve ali zahtevanje dodatnih informacij ni mogoče. ESČP bo primer zaključil in potem še uničilo spis.

Druga možnost je, da se zadeva obravnava kot ponavljajoča. To pomeni, da je ESČP že obravnaval in rzsodil o neki podobni domnevni kršitvi. V tem primeru komisija treh sodnikov prevzame vlogo. Odločitev je zapisana v posebnem pismu s celotno razlago in poslana vlagatelju pritožbe. Zadnja, tretja možnost je, da se vloga smatra kot nova in o njej presoja senat sedmih sodnikov. Senat lahko ponovno presoja o sprejemljivosti pritožbe in ovrže vlogo, ta odločitev je dokončna in možnosti pritožbe ni, v nasprotnem primeru senat

prične z obravnavo. Ta se prične tako, da ESČP obvesti vlado države članice v obravnavi z namenom, da je država seznanjena s pritožbo in da lahko odda ugotovitve o tej zadevi ESČP. Vso dokumentacijo s strani vlade ESČP pošlje osebi, ki je prijavila kršitev, s tem pa ESČP zagotovi, da imata obe stranki enake informacije. Po zaključku zbiranja informacij ESČP uradno seznanj stranko, ki toži, naj si zagotovi odvetnika, če ga seveda še nima.

Z razglasitvijo končne sodbe postane ta obvezujoča za državo članico. Posameznik pridobi zadoščenje in določeno vsoto denarja za kompenzacijo škode. V nekaterih primerih ESČP zahteva, da država članica povrne stroške, ki so med sojenjem nastali pri posamezniku ali podjetju. V nasprotnem primeru, ko ESČP razsodi, da ni prišlo do kršitve, ni pričakovano, da država članica povrne stroške. Svet Evrope (Registry of the European Court of Human Rights, 2016) navaja naslednje ključne zadeve, ki jih ESČP ne more storiti:

- Ne more ovreči državne odločitve ali razveljaviti državnih zakonov.
- Nima vloge višjestopenjskega sodišča v odnosu do nacionalnih sodišč. ESČP primerov ne odpira ponovno ali jih na novo pregleduje niti ne zavrača svojih odločitev.
- Sodišče se ne bo neposredno v imenu vlagatelja pritožbe vmešavalo v spor. V zelo redkih primerih razglasi posebno sodno varstvo za določeno osebo, če bi ocenilo, da obstaja možnost, da bi posameznik bil v nevarnosti.

3.2 KONCEPT VEČNIVOJSKEGA VLADANJA IN VPLIVI EU

Koncept večnivojskega vladanja nastane kot posledica študije novih političnih struktur, ki so nastale po podpisu Maastrichtske pogodbe leta 1992 in še zlasti po uveljavitvi Lizbonske pogodbe 2009. Gre za nove načine sprejemanja odločitev znotraj EU, pri katerih se del suverenosti držav prenaša na medvladno in del na tudi evropsko raven odločanja. Ta koncept vladanja se je prvič pojavil v delu Liesbet Hooghe in Gary Marksa (1996, v DeBardeleben in Hurrelmann, 2007, str. 5),²⁰ kot odgovor na drugačno vlogo nacionalnih vlad v strukturi pogodb EU.

Večnivojsko vladanje poudarja nova vprašanja, ki so nastala pri vodenju držav, umestitvi moči in oblasti. V EU država ni več povsem suverena in vsemogočna in ne nadzoruje več celotne politične moči. Ne smatra se več, da je suverenost izenačena z vladanjem celotne države ali političnega in ustavnega sistema (Bernard, 2002, str. 13–15). Celoten koncept si

²⁰ Hooghe, L. in Marks, G. (1996). *Multi-level governance and European integration*. New York: Rowman and Littlefield Publishers. Liesbet Hooghe je politologinja in profesorica, Gary Marks je akademik in strokovnjak za *multi-level governance* teorijo.

prizadeva za boljše razumevanje kompleksnih in pogostih interakcij med vladnimi in nevladnimi akterji, ki so vključeni v strukturo delovanja EU.

Hooghes in Marks sta izpostavila glavne značilnosti sistema večnivojskega vladanja. Za njiju je ključno, da se vsi procesi pri glavnih odločitvah oblasti, v tem primeru vlad, delijo med akterje, ki so razporejeni na različnih ravneh v političnem sistemu. To omogoča, da ne pride do monopolizacije s strani nacionalnih vlad in da politična sfera postane bolj povezana ter se ne razdeli na dva ločena pola (DeBardeleben in Hurrelmann, 2007, str. 23). Takšno delovanje privede do obvezujočih odločitev, ki izhajajo iz mnogih delovanj različnih akterjev. Sodelovanje v procesih, katerih značilnost je nenehno pogajanje, usklajevanje in nenazadnje izvajanje, pomeni, da je participacija pri odločanju omogočena tako javni kot zasebni sferi družbe (prav tam, str. 24–26). Porazdelitev moči je tu vertikalna; gre za proces, v katerem se soočajo različni akterji in številni interesi.

V EU je sprejemanje odločitev razdeljeno na raven odločanja med nacionalnimi vladami, kar je medvladni način odločanja, ter nadnacionalnimi institucijami (Evropski parlament, Evropska komisija in Sodišče EU), kar je t. i. komunitarni način odločanja o točno določenih zadevah, ki so jih države z Lizbonsko pogodbo prenesle na EU (Mitchell, 2005). Vse to pomeni, da je razporeditev oblasti relativno razkropljena in da lahko večje število akterjev iz različnih sfer družbe vpliva na odločitve.

Najzgovornejši je primer porazdelitve moči v zakonodajnih postopkih in pri nadzoru nad pravom EU. Nobena od institucij EU, Evropski parlament, Evropska komisija, Sodišče EU ter države članice, nima samostojnega nadzora v obliki centralizirane moči nad zakonodajnim postopkom, temveč je nadzor razpršen. Zato je nadzor nad izvajanjem evropskega prava hkrati tudi nadzor nad pravom držav članic. Izguba dela suverenosti držav članic in s tem dela pravne moči je bila za nekatere zaznana kot izguba vsebine prava, saj pravo ni več uporabljeno kot izključna pristojnost delovanja vlad držav članic (Bernard, 2002, str. 41). Vse to lahko vpliva na upad organizacijske sposobnosti prava EU, kadar je legitimnost delovanja vlad nizka.

Z uveljavitvijo Lizbonske pogodbe se je torej poglobilo večnivojsko vladanje EU. Z vidika te naloge so bila zanimiva pogajanja za pristop EU k EKČP, ki nazadnje niso uspela, ko je Sodišče EU zavrnilo EKČP, kot del svojega prava. Prav zaradi pomembnosti EKČP in posledično ESČP za države članice EU (ki so v okviru Sveta Evrope vse podpisnice EKČP), pogosto nastane zmeda med vlogami ESČP, ki razlaga primarno EKČP, in Sodišča EU, ki

razlaga primarno Listino ter se občasno le sklicuje na EKČP, od podpisa Lizbonske pogodbe dalje. Iz tega izhaja, da čeprav sta vlogi teh dveh evropskih sodišč pravno strogo ločeni in različni, od podpisa Lizbonske pogodbe prihaja do rahle konvergence vlog ESČP in Sodišča EU na področju varovanja človekovih pravic zaradi širokega priznanja in pomena EKČP znotraj evropskega prava. Zelo aktualne so razprave v EU o tem, kako približati EKČP pravu EU (Prpic, 2019). Vloge evropskih sodišč, še posebej Sodišča EU in ESČP, so zato zelo pomembne in aktualne znotraj razprav o razvoju večnivojskega vladanja v Evropi.

3.3 NORMATIVNI KRITERIJI DEMOKRACIJE V VEČNIVOJSKEM VLADANJU

Politolog Robert A. Dahl, ki se je ukvarjal s političnimi teorijami, je razvil teorijo normativnih kriterijev demokracije, vključno s pomenom t. i. poliarhije kot skupnosti različnih centrov moči, ki se med seboj nadzorujejo. Dahl (1989, str. 3) pravi, da demokracija v dobesednem smislu sicer pomeni vladanje ljudstva, kar pa konkretno pomeni predvsem to, da so ljudje pri svojem delovanju in odločanju suvereni ter neodvisni in imajo možnost izražati različna (pluralna) mnenja. Da bi bili zmožni odločanja oz. vladanja pa morajo ljudje imeti jasen model odločanja in nadzor nad njim. Dahlovi ključni demokratični kriteriji so (prav tam, str. 15):

- efektivna participacija, saj morajo ljudje imeti pravico javnega zastopanja svojih interesov;
- enakost glasu in ustrezen nadzor nad volitvami;
- razjasnjenost stališč in pravica do razumevanja različnih možnosti;
- nadzor nad političnimi procesi, kjer morajo ljudje imeti popoln vpogled v razmere;
- vključujoč in enakopraven odnos države do državljanov.

Državljanj EU v resnici nimajo izrazitega niti neposrednega vpliva na delovanje EU oz. ga imajo zaradi velikosti in razsežnosti EU še manj, kot ga imajo na razmere v lastnih državah (DeBardeleben in Hurrelmann, 2007, str. 87). Zagotavljanje demokratičnega vpliva za vse družbene akterje je težavna naloga in se lahko izboljša samo z nenehno presojo ustreznosti pravnih okvirov. Enakopravno zastopanje v večnivojskem sistemu vladanja v EU se bo lahko razvilo z jasnejšo vlogo institucij EU in večjim vplivom posameznika na javne ustanove. Pomanjkanje t. i. konstitucionalnega demosa oz. dejstvo, da EU poskuša delovati kot država, a ni država, saj niti nima svojih državljanov, predstavlja zapleteno oviro pri demokratizaciji EU (Vogel, 2008, str. 17). Transnacionalna narava večnivojskega vladanja združuje in je

lahko v pomoč pri odpravi dela težav, še posebej na področju varovanja človekovih pravic in temeljnih svoboščin. Zato je ključnega pomena vzpostavitev bolj povezane in bolj informirane javne sfere v EU.

V Dahlove kriterije (1989, str. 15) sodi tudi delovanje ESČP, ki se vključuje v zaščito in spoštovanje temeljnih demokratičnih kriterijev, ki so hkrati temeljne politične pravice človeka. Načelna omejitev demokratičnih pravic in kriterijev samo na državljane je ključna pomanjkljivost modernih demokracij, v EU pa še prav posebej, saj gre za pravice državljanov različnih suverenih držav in še za državljane ostalih držav članic Sveta Evrope. Vloga ESČP tu postaja še toliko pomembnejša, ne samo za enakopravno obravnavo in zaščito vseh prebivalcev, ampak tudi za vključujoč odnos do vseh, tudi do priseljencev, ki prihajajo iz drugačnih družbenih okolij ter kulturnih in verskih tradicij. ESČP je tisti del večnivojskega vladanja, ki s svojim delovanjem in presojami kaže, kje so in katere so pomanjkljivosti demokratičnega ustroja držav članic Sveta Evrope, ko gre za spoštovanje človekovih pravic. Vsaj del teh pomanjkljivosti ESČP obravnava, še zdaleč pa ne vseh.

3.4 VLOGA IN OMEJITVE ESČP V SISTEMU VEČNIVOJSKEGA VLADANJA

ESČP se v večnivojsko vladanje vključuje tako, da povečuje dolžnosti za nacionalne vlade, tako članic kot tudi nečlanic EU, da bolj upoštevajo, izvajajo in usklajujejo svoje nacionalno pravo z EKČP. Te spremembe so bile uveljavljene z okrepljenim dialogom med ESČP in nacionalnimi sodišči. ESČP dovoljuje določene razlike pri interpretaciji določil EKČP, saj verjame, da lahko z različnimi orodji in pristopi spodbudijo k razvoju ter izpolnitvi temeljnih pravnih načel. ESČP pričakuje, da se načeloma enako zagotovijo in varujejo temeljne pravice, četudi so okoliščine v posameznih državah različne.

ESČP zagotavlja posameznikom in organizacijam možnost, da ohranjajo primerljivo zaščito človekovih pravic in s tem tudi temeljne standarde demokratičnih družb. ESČP je del večnivojskega vladanja tudi zaradi načina dela, saj s posameznimi presojami o kršitvah pravic posameznika posledično vpliva na prakso držav in posledično tudi EU. Prav tako je pomemben je javni odmev rzsodb ESČP, ki imajo sicer omejen, a mestoma velik vpliv, še zlasti ko gre za rzsodbe v primerih, ki se lahko nanašajo na več držav hkrati. ESČP se pogosto izkaže za posrednika glasu politično ali socialno marginaliziranih posameznikov ali družbenih skupin, skratka vseh tistih, ki v nacionalnih zakonodajah in praksah ne najdejo

ustrezne zaščite. Še prav posebej pa to velja za posebej občutljive teme, med katere prav gotovo sodi pravica priseljenih prebivalcev EU, ki prihajajo iz drugačnih družbenih okolij ter verskih in kulturnih tradicij. S problemi njihove integracije v družbo in zaščito njihovih pravic se ESČP pogosto ukvarja med prvimi in kaže pot, po kateri naj bi šle preostale ustanove in države.

Mednarodni doseg ESČP je razviden v primerih obravnave in rabsodb, povezanih s Turčijo. Težave Turčije s pravicami različnih manjšin, verskih, kulturnih in še zlasti s pravicami kurdske etnične manjšine so glavna ovira v pogajalskem procesu Turčije z EU. ESČP ima kar nekaj odmevnih rabsodb in sodnih praks, ki so pomembne za obe strani. Da so primeri iz Turčije sploh prišli do obravnave na ESČP, je rezultat sodelovanja in mednarodnih dejavnosti nevladnih organizacij ter aktivistov človekovih pravic v Turčiji in po svetu (De Stefani, 2012, str. 298–99). V primerih, ko ESČP obravnava Turčijo je politična implikacija posebej izpostavljena, ker gre za državo, ki ohranja nekaj tradicionalnih posebnosti v primerjavi s članicami EU. ESČP si prizadeva izboljšati spoštovanje človekovih pravic v družbi, v kateri je nacionalna pripadnost politično izrazito pomembna in nad vlogo posameznika v njej. ESČP v teh primerih prehaja iz vloge nekakšne prve pomoči za človekove pravice v institucijo z veliko širšo razsežnostjo, kjer prevzema vlogo utrjevanja temeljnih demokratičnih pravil in pravne države zato, da lahko učinkovito štiti pravice posameznikov in manjšin (prav tam, str. 293).

Druga pozitivna vloga ESČP v večnivojskem sistemu vladanja pa je nabor rešitev in nastanek modelov, ki nastanejo kot odraz rabsodb ESČP v izrazito občutljivih ter kontroverznih primerih. Nekaj takih obravnavam tudi v tej nalogi. Modeli so namreč koristni kot napotitev za države, ki se lotevajo urejanja novih področij, denimo pravic priseljencev in njihovih verskih ter kulturnih posebnosti, tudi pravic manjšin ali pa zaščite zasebnosti posameznika ob novih tehnoloških dosežkih.

Vloga ESČP je lahko zaznana kot pozitivna in napredna tudi v mnogih običajnejših civilnih, kazenskih in administrativnopravnih zadevah, posebej v času, ko se zaradi odmiranja starih in nastajanja novih poklicev spreminjajo določila iz delovnopravnih razmerij oz. pravic zaposlenih. Vsekakor pa je ESČP omejen pri izvajanju progresivnih interpretacij v večnivojskem vladanju, ko obravnavane teme ne presegajo nacionalnih ravni ali pa niso dovolj splošen družbeni pojav (De Stefani, 2012, str. 303–4). Taki primeri so odločitve glede evtanazije in asistiranega samomora ali pa odločitve glede primernosti urejanja vprašanj

pravic manjšin s pomočjo referendumov, denimo v Švici glede prepovedi gradnje minaretov. Tako lahko določena država sprejema zakone, ki niso nujno skladni s človekovimi pravicami ali razmerami v drugih državah, imajo pa močno večinsko podporo med ljudmi. Z vsem tem se neposredno (na primer z rabsodbami) ali pa vsaj posredno (pri strokovnih razpravah) ESČP ukvarja in skuša razreševati družbena nasprotja, a ne samo med državo in posameznikom, ampak tudi med državami (prav tam). Namen ESČP je prav to, da se v demokratičnih družbah zavarujejo manjšine, obenem pa tudi demokratične vrednote pred večinskim mnenjem. Volja večine je seveda pomemben dejavnik, a vendarle samo del legitimnega odločanja, ker mora biti volja večine legalna, torej skladna z ustavo in zakoni. Ko gre za evropski pravni red na področju varovanja človekovih pravic, so pri tem pomembne tudi rabsodbe in sodna praksa ESČP.

Paolo De Stefani (2012) s Centra za človekove pravice v Padovi v svoji analizi ugotavlja, da je ESČP ključna ustanova v sodni dimenziji večnivojskega vladanja in da deluje v dialektičnem odnosu z državnimi in nedržavnimi oz. nevladnimi akterji. Vlade naj bi imele jasen interes vplivati na rabsodbe ESČP prav zaradi močnega vpliva in direktnih posledic, ki jih lahko ima rabsodba na politično in pravno sfero družbe ter tudi na javne finance, vsekakor pa je posebej pomemben vpliv na medije in javnost (prav tam, str. 298–304). De Stefani (2012) zaključí, da seveda ni mogoče povsem izključiti pristranskosti sodnikov do lastnih držav, a prav tako tega ni mogoče izključiti niti pri nevladnih akterjih. Zato je učinkovit, dosleden in predvsem javen nadzor nad vsemi akterji ključnega pomena (prav tam, str. 304–5).

ESČP mora ostati sodna ustanova, njeno delovanje pa ne sme postati politično. Dovolj je, da ima velik politični vpliv. Vse vidnejša pomanjkljivost ESČP pa po novem postaja neuresničevanje rabsodb s strani držav, kar pa je vprašanje za posebno nalogo.

4 MEHANIZMI PRESOJE ESČP

ESČP uporablja mehanizme presoje, ker zagotavljajo večjo nepristranskost pri odločanju. Vsak mehanizem deluje znotraj določenih parametrov. Poglavje predstavi in razčleni parametre treh glavnih mehanizmov presoje ESČP za presojanje v primerih, ko gre za domnevne kršitve svobode veroizpovedi. Bistvo je, da se postavi več ali manj ohlapne meje: definiciji 9. člena EKČP, definiciji svobode veroizpovedi in prosti presoji. V tem poglavju se predstavi tudi konsenz ESČP glede načela nevtralnosti države, kot dodaten mehanizem presoje, ker vpliva na vsako presojanje o svobodi veroizpovedi, saj je prav nevtralnost države tisto načelo, ki lahko najbolj omeji načelo svobodnega izražanja vere. Z mehanizmi presoje ESČP si bom pomagala pri analizi primerov ESČP v naslednjem delu naloge.

4.1 MEJE DEFINICIJE 9. ČLENA EKČP

Prvi mehanizem presoje ESČP v primerih, ki se nanašajo na svobodo veroizpovedi, je razumevanje in konceptualiziranje obsega 9. člena EKČP:

Vsakdo ima pravico do svobode misli, vesti in veroizpovedi. Ta pravica vključuje svobodo spremembe vere ali prepričanja ter svobodo, da človek bodisi sam ali skupaj z drugimi ter zasebno ali javno izraža svojo vero ali prepričanje v bogoslužju, pouku, praksi ali verskih obredih.

Svoboda izpovedovanja vere ali prepričanja se sme omejiti samo v primerih, ki jih določa zakon, in če je to nujno v demokratični družbi zaradi javne varnosti, za zaščito javnega reda, zdravja ali morale ali zaradi varstva pravic in svoboščin drugih ljudi.

Očitno je, da 9. člen EKČP obsega širok krog prepričanj, življenjskih in verskih filozofij ter ni omejen zgolj na tradicionalne religije. Splošno načelo člena je, da ima lahko vsak kakršno koli prepričanje, ki je stvar posameznika (Jacobs, White in Ovey, 2014, str. 121–30). Sodne prakse ESČP so potrdile, da morajo kljub ohlapni definiciji 9. člena EKČP, prepričanja in stališča doseči določeno stopnjo strpnosti, resnosti, kohezije ter družbenega pomena (Eweida in drugi vs. Združeno Kraljevstvo, 2013, § 81.).²¹ Pomembno je opozoriti, da 9. člen EKČP ne ščiti samo pravice do prepričanja, temveč tudi do 'neprepričanja' in sta s tem členom zaščiteni tudi nereligioznost ali ateizem (Angelini vs. Švedska, 1986, str. 41 in 46).²²

²¹ Eweida in drugi vs. Združeno kraljevstvo (sodba) – *Eweida and others v. United Kingdom (judgment)*. (2013). 48420/10, 59842/10, 51671/10 in 36516/10. ECHR, 27. 5.

²² Angelini vs. Švedska (odločitev) – *Angelini v. Sweden (decision)*. (1986). 10491/83. ECHR, 3. 12.

4.2 MEJE DEFINICIJE SVOBODE IZRAŽANJA VERE

Drugi mehanizem za zagotavljanje nepristranskosti ESČP pri primerih, ki se nanašajo na svobodo veroizpovedi, je definicija načela izražanja mišljenja, vesti in vere v skladu z 9. členom EKČP. Izražanje ali manifestiranje vere obstaja v različnih oblikah za različne religije. Empirični del naloge se bo navezoval na zunanje muslimanske in krščanske verske simbole. Vse manifestacije vere ne spadajo pod definicijo 9. člena EKČP.

ESČP se je odločil za zelo omejeno interpretacijo, kaj točno spada pod manifestacijo vere ali prepričanja. Dejanje oz. manifestacija veroizpovedi mora biti tesno povezana z vero ali prepričanjem in mora biti del prakse te vere ali prepričanja, vendar manifestacija ni omejena le na verska izražanja ali dejanja. Tudi dejstva, ki naj ne bi bila manifestacija veroizpovedi, ampak kažejo dovolj tesno in neposredno povezavo s prepričanjem ali veroizpovedjo, so lahko razumljena kot taka, vendar se ESČP odloči glede na vsak primer posebej (Jacobs, White in Ovey, 2014, str. 134–38).

Tudi pri tem mehanizmu se ne sme pozabiti na ponavljajoči se dvodimenzionalni koncept svobode, zato se pri definiciji pravice izražanja vedno upošteva tudi pravica do neizražanja veroizpovedi ali prepričanja. Prav ta del pravice postane ključnega pomena v rabsodbah ESČP. Državni pravni sistem lahko omeji svobodo izražanja veroizpovedi, ko je to predpisano v pravnem sistemu države članice. Gre za omejitve v interesu javne varnosti, reda, zdravja, morale ali za varovanje pravic in svoboščin ostalih. Na splošno je izražanje oz. manifestiranje veroizpovedi lahko ključni del vsakdanjega življenja vernikov, ko gre za oblačenje, uporabo simbolov in določene manifestacije vere kot kulturnih običajev ali tradicije. Hitro lahko pride do nesporazumov, ker obstaja toliko različnih načinov manifestacij, zato pa je uveljavljena praksa ESČP, da odloča o teh zadevah posebej od primera do primera.

4.3 MEJE PROSTE PRESOJE

Na ravni mednarodnega prava se je doktrina meja proste presoje (ang. *margin of appreciation* ali *margin of state discretion*)²³ prvič pojavila v sodni praksi ESČP. “Glede na raznoliko kulturno in pravno tradicijo vsake države članice je bilo težko opredeliti enotne evropske standarde za človekove pravice. EKČP je bila zato predvidena kot najmanjši skupni imenovalec” (Council of Europe, 2011). Iz tega sledi, da ESČP zato podpira raznolikost v

²³ V slovenščini se uporablja tudi izraz 'polje proste presoje', tako za nacionalno kot za evropsko pravo.

državnih sistemih. Ta raznolikost se nanaša na razumevanje določenih ukrepov in odločitev držav članic na podlagi njihovih zgodovinskih, socialnih, kulturnih in političnih okoliščin ter posebnosti.

Treba je opozoriti, da cilj 9. člena EKČP ni nekakšna ustanovitev skupnih kriterijev za odnos med državo in cerkvijo ali za uveljavitev sekularizma saj prav za to obstaja doktrina meja proste presoje. Poleg raznolikosti je treba še opredeliti, kako ESČP obravnava in upošteva univerzalnost EKČP. ESČP univerzalnost razume kot bistveno načelo pri zagotavljanju pluralizma v demokratičnih družbah za vse vernike, ateiste, agnostike in neopredeljene (Martinez-Torron, 2012, str. 329–332).

Vzpostavitev doktrine meja proste presoje izhaja iz ideje, da je substanca človekovih pravic splošno znana in splošno razumljiva. Obstajajo pa nacionalne variacije in omejitve, ki jih lahko država legitimno uveljavi. Mehanizem meja proste presoje ni bil vzpostavljen samo zato, da se obdrži ravnovesje, temveč da se ohrani ustrezen prostor odločitev (Martinez-Torron, 2012, str. 333). ESČP namreč meni, da so državne avtoritete bližje svojim družbam in tako lažje presojuje določene konflikte. Kriteriji za uveljavitev meja proste presoje so (Lugato, 2013, str. 51):

- Omejitve, ki jih predstavi država nad člani so predpisane z zakonom (splošno pravo, sodne prakse in administrativne regulacije).
- Omejitve legitimno stremijo vsaj k enemu cilju 9. člena: interes javne varnosti, varovanje javnega reda, zdravja ali morale in tudi varstva pravic ter svoboščin drugih.
- Omejitev je podana, ker je nujna za vzdrževanje demokratične družbe in ker obstaja neka vrsta nujne socialne potrebe.

Ob konceptu meja proste presoje se moramo zopet soočiti s težavnostjo interpretacije vzpostavljanja meja. Za razliko od definicije 9. člena EKČP nam meje proste presoje predstavljajo pravno vsaj nekoliko jasnejša izhodišča. Tukaj lahko ESČP relativno hitro določi, ali je kršitev skladna s pravom oz. pravili ali ne. Težava pa lahko nastane pri vprašanju, ali so pravila ustavna (skladna ustavi konkretne države), vendar to ni naloga, ki jo razrešuje ESČP. Z mejami proste presoje ESČP pridobi glavno vlogo, sledi določenim členom EKČP, hkrati pa dopušča, da pride do razlik s kontroliranim in omejenim mehanizmom. Državnim avtoritetam dopušča omejitve pri pravici izražanja veroizpovedi na podlagi nujnosti in legitimnosti.

4.4 KONSENZ ESČP O NAČELU NEVTRALNOSTI DRŽAVE

Načelo nevtralnosti države se razlikuje med državami članicami zaradi zelo različnih zgodovinskih in družbenih okoliščin. Za boljše delovanje ESČP se je ustanovil konsenz o pomenu tega ključnega koncepta. Nastal je po razsodbi primera iz leta 1996. Takrat je bilo odločeno, da “pravica do svobode veroizpovedi, zagotovljena z EKČP, izključuje vsako diskrecijsko pravico države, da ugotovi, ali so verska prepričanja ali sredstva, ki se uporabljajo za izražanje takšnega prepričanja, legitimna” (Manoussakis vs. Grčija, 1996, § 47).²⁴ Ne glede na te že vzpostavljene parametre nevtralnosti se ESČP spopada z mnogimi posebnostmi in težavami.

Nekatere religije imajo globoko zakoreninjene pojme javne morale in etičnih vrednot, ki niso skladne z občedružbenimi. Kljub temu je pomemben konsenz o nevtralnosti države, ki državi ne daje pristojnosti za presojo resnice ali neizpolnitve verskih učenj ali vrednot. Tak konsenz dopušča prožnejšo in bolj uravnoteženo presojo tudi državi članici (Martinez-Torron, 2012, str. 352–54).

Nepriustranskost v sporih o veroizpovedi sodi med ključna načela državne nevtralnosti. Pri nastanku socialnih tenzij med različnimi verskimi skupinami, ESČP domneva, da država prevzame vlogo nepristranskega organizatorja verskega pluralizma. Država članica se ne zavzema za določeno stran konflikta ali za odpravo verskega pluralizma v imenu družbenega miru, ampak nastopa v imenu zaščite pravice posameznika do svobode veroizpovedi (Martinez-Torron, 2012, str. 352–54). Pravzaprav je funkcija države članice, da organizira verski pluralizem tako, da zagotavlja, da so vsi posamezniki čim svobodnejši pri izražanju svoje veroizpovedi. Poleg tega mora zagotoviti, da so te skupine tudi dovolj avtonomne, da skrbijo za svoje notranje zadeve, ne da bi potrebovale zunanjo pomoč. Vsekakor pa obstajajo primeri, ko država preseže svojo moč, kadar njena vloga ne ostane nevtralna. Največkrat se to zgodi v primerih, ki se nanašajo na spremembe v vodstvu verske skupnosti ali ob poskusu združitve verske skupnosti pod enotno vodstvo. Takrat se lahko celo zgodi, da država poskuša preprečiti razkol v cerkvi zaradi sporov verske narave.²⁵

²⁴ Manoussakis vs. Grčija (sodba) – *Manoussakis v. Greece (judgment)*. (1996). 18748/91. ECHR, 26. 9.

²⁵ Primeri, ko je bilo razsojeno, da država ni bila nevtralna, so bili: *Serif v. Greece* 1999, *Hasan in Chaush v. Bulgaria* 2000, *Agga v. Greece* 2002, *Supreme Holy Council of the Muslim Community v. Bulgaria* 2004 (Martinez-Torron, 2012, str. 335). Zgoraj navedeni primeri prikazujejo izjemo in ne pravilo, kako se državne avtoritete lahko vmešajo v religijske institucije. Vsekakor je pa razvidno iz primerov, da gre za pravoslavne dežele, v katerih je položaj cerkve tradicionalno specifičen. Namen izpostavljanja teh primerov je le to, da so spori med državo in religijskimi institucijami še vedno del sedanosti tudi za nekatere države na Zahodu.

Načelo nevtralnosti države sega preko političnih dogajanj in preprirov glede veroizpovedi. Nevtralna vloga države je ključnega pomena tudi pri izobraževanju. ESČP se je že soočal s primeri, v katerih so bili vpleteni starši in učenci prav zaradi nasprotujočih si veroizpovedi ali filozofskih prepričanj. Glavno mnenje ESČP je, da ne daje pravice do ugovora na podlagi moralnih razlogov, vsebine ali prakse šole, če so te razvite na "objektiven, nevtralen in pluralističen način" (Toursson, 2016, str. 33). Vsekakor morajo javne šole ostati nevtralne glede veroizpovedi ali prepričanj, zato je državam prepovedano, da bi izobraževalni sistem uporabljali za indoktriniranje učencev o verskih ali moralnih idejah (prav tam). Prepoved indoktrinacij zagotavlja ključno vlogo pri uveljavljanju svobode do veroizpovedi.

5 ANALIZA PRIMEROV ESČP

5.1 ODLOČITVI ESČP O NEDOPUSTNOSTI PRITOŽB

5.1.1 Dahlab vs. Švica (2001)²⁶

Pritožnica je bila učiteljica z osnovne šole, Lucia Dahlab, ki se je spreobrnila v islamsko vero. Pritožba je bila naslovljena na vodstvo šole, kjer je bila zaposlena, ker so ji prepovedali nositi naglavno ruto med poukom. Vodstvo šole naj bi se odločilo za prepoved, čeprav se noben učenec ali kdo od staršev ni pritožil zaradi njenega oblačenja (European Court of Human Rights, 2018).

5.1.2 Kurtulmus vs. Turčija (2006)²⁷

Primer se prav tako nanaša na prepoved nošenja naglavne rute med predavanji, tokrat za profesorico na univerzi, Sevgi Kurtulmus, ki je vložila pritožbo zoper izobraževalno institucijo zaradi domnevne kršitve pravice do izražanja veroizpovedi. Predvsem, ker naj bi vodstvo od zaposlene pričakovalo, da odstopi s svoje funkcije (European Court of Human Rights, 2018).

5.2 PRIMERJALNA ANALIZA ODLOČITEV ESČP

Ključna podobnost primerov je, da sta bili obe pritožnici, tako Lucia Dahlab kot Sevgi Kurtulmus, v času domnevne kršitve državni uslužbenki v izobraževalnih sistemih. Omejitve in pričakovanja so za državne uslužbenke precej drugačne, saj se od njih pričakuje višja stopnja nevtralnosti. Odločitev posameznika, da postane državni uslužbenec, je individualna in je posledica svobodne izbire, zato se pričakuje, da se posameznik strinja s postavljenimi pravili (Kurtulmus vs. Turčija, 2006). V teh dveh primerih je ESČP raziskoval, ali obstaja pravična meja med temeljnimi pravicami in interesom demokratične države za vzdrževanje nevtralnosti javnega prostora.

Glavna razlika med primeroma je država (Švica oz. Turčija), proti kateri sta bili oddani vlogi. Čeprav je bila odločitev v obeh primerih enaka (nedopustnost pritožbe), je bila meja proste presoje različna. V primeru Dahlab proti Švici (2001) je bil glavni argument, da vloga ni

²⁶ Dahlab vs. Švica (odločitev) – *Dahlab v. Switzerland (decision)*. (2001). 42393/98. ECHR, 15. 2.

²⁷ Kurtulmus vs. Turčija (odločitev) – *Kurtulmus v. Turkey (decision)*. (2006). 65500/01. ECHR, 24. 1.

temeljila na dejstvih ali zanesljivih dokazih. Komisija je smatrala, da so bile sankcije s strani šole upravičene in utemeljene. Vodilni argument je bil, da je Lucia Dahlab poučevala otroke med četrtem in osmim letom starosti, ko naj bi bili otroci najdovzetenjši za različne vplive. Naglavna ruta je po mnenju komisije “močan zunanji simbol, ki bi zlahka vplival na svobodo do izražanja malih otrok” (Dahlab vs. Švica, 2001). Definicija manifestacije je v veliki meri določena za vsak primer posebej, a vseeno se ESČP zgleduje tudi po že razrešenih primerih. V tem se je ESČP oprl na primer Sahin proti Turčiji (2005),²⁸ v katerem profesorica na univerzi ni smela nositi naglavne rute in je ESČP odločil, da ni prišlo do kršitev (prav tam, § 163–66). Tu pa nastane problem, saj na univerzi ni mlajših otrok, tako je logika, da učiteljica Dahlab poučuje otroke, ki so dovzetni za vplive, nesmiselna.

Naglavna ruta naj ne bi bila v skladu z enakopравnostjo spolov ter bi lahko imela indoktrinacijski vpliv (Dahlab vs. Švica, 2001). To so bili razlogi, da komisija ni sprejela mnenja, da naglavna ruta “prikazuje spoštovanje do drugih, strpnost in predvsem enakost ter načelo nediskriminacije” (prav tam). Težava nastane z obravnavo naglavne rute kot 'močnega zunanjega simbola' ter simbola, ki ne predstavlja enakopравnosti spolov. Lahko bi trdili tudi obratno, da prav nošenje naglavne rute ter moč odločitve za tako potezo prikazuje višjo raven enakopравnosti (prav tam). A tako vprašanje in njegova razrešitev se vežeta na percepcijo enakopравnosti spolov v konkretni državi, zato je kakršno koli utemeljevanje enega ali drugega argumenta za ta primer povsem arbitrarno.

V primeru Kurtulmus proti Turčiji je ESČP odločil, da je vloga nedopustna, ker naj bi bili dokazi nezanesljivi. Ugotovil je, da je v tem kontekstu treba posebno pozornost nameniti odnosom med državo, religijo in vlogo domačega oblikovalca politik. V demokratični družbi naj bi bila država upravičena omejiti nošenje naglavnih rut, če bi bila praksa v nasprotju s pravicami in svoboščin drugih. V tem primeru se je pritožnica, profesorica Kurtulmus, sama odločila, da postane državna uslužbenka in se tako svobodno zavezala h kodeksu oblačenja, ki je v javni ustanovi enak za vse (Kurtulmus vs. Turčija, 2006). Vloga kodeksa je ohranjanje in vzdrževanje načel sekularnosti ter nevtralnosti javne uprave in zlasti državnega izobraževanja. Pravila za oblačenje niso bila vzpostavljena samo z vidika praktičnosti in estetike, sicer načelno prav gotovo, vendar tudi zavoljo vzdrževanja načel sekularnosti in so v funkciji nevtralnosti javnega prostora (prav tam). V tem primeru je ESČP na tehtnico pravice postavil načela države in nošenja naglavne rute, določil je, da s prepovedjo nošenja naglavne

²⁸ Sahin vs. Turčija (sodba) – *Sahin v. Turkey (judgment)*. (2005). 44774/98. ECHR, 18. 3.

rute v tem primeru prispeva k enakopravnejšemu in bolj nepristranskemu javnemu prostoru.

Sklep o nedopustnosti obeh pritožb znotraj okvirov 9. člena EKČP je bil, da morajo prepričanja in stališča doseči določeno stopnjo prepričljivosti, resnosti, kohezije in pomena, ki jih varuje ta člen. Izkazalo se je, da je zaščita neverujočih v javnem prostoru pomembnejša od svobode manifestiranja veroizpovedi, še posebej v primeru Dahlab proti Švici (2001), v katerega so bili vključeni mlajši učenci. Naglavna ruta je bila označena kot močan zunanji simbol, tu pa se zaplete, saj je težko določiti, kaj se smatra kot močno. Nošenje naglavne rute je stvar osebne odločitve in ne prisile, tako kot je svobodna odločitev tudi to, da se nekdo odloči za delo v javnem sektorju. ESČP jasno določa, da če so postavljena pravila s strani države, morajo ta biti tudi upoštevana. Seveda pa se tu odpre še eno vprašanje in to je legitimnost državnih pravil. Vendar vloga ESČP ni, da temu oporeka, se pa lahko s takimi primeri pričnejo kvalificirane razprave in morda posledično pripeljejo do sprememb. Lahko bi govorili o indirektni diskriminaciji, da torej pravila niso narejena tako, da bi bila do vseh enakopravna, vsekakor pa so na tehtnici pravice prevladali cilji države v prid zaščite laičnosti javnega prostora.

5.3 SODBE ESČP

5.3.1 Buscarini in drugi vs. San Marino (1999)²⁹

Primer se je zaključil pred skoraj 20 leti, a je rzsodba bistvenega pomena za razumevanje delovanja 9. člena EKČP. Rzsodba primera se nanaša na postopek izvolitve parlamenta San Marina leta 1993. Po volitvah so morali vsi izvoljeni priseči nad krščanskimi evangeliji, preden so uradno pričeli z delom. Vlagatelj pritožbe Cristoforo Buscarini je menil, da so take zahteve za politični prostor nepravilne, saj se morajo podrediti določeni veri (European Court of Human Rights, 2017). V rzsodbi primera je bila ugotovljena kršitev 9. člena EKČP.

5.3.2 Sahin vs. Turčija (2005)

Leyla Sahin je izhajala iz zelo tradicionalne muslimanske družine. Tako je smatrala, da je njena verska dolžnost, da nosi naglavno ruto. V Turčiji je obiskovala univerzo, na kateri so leta 1998 razglasili, da prepovedujejo nošenje naglavne rute v razredih in med izpiti. Posledično se je Leyla Sahin odločila zapustiti univerzo in je šla dokončat študij v Avstrijo.

²⁹ Buscarini in drugi vs. San Marino (sodba) – *Buscarini and others v. San Marino (judgment)*. (1999). 24645/94. ECHR, 18. 2.

Menila je, da je bila odločitev za prepoved v nasprotju z s pravicami 9. člena EKČP (European Court of Human Rights, 2018). V razsodbi primera ni bila ugotovljena kršitev 9. člena EKČP.

5.3.3 Lautsi in drugi vs. Italija (2011)³⁰

Gre za zelo znan primer Soile Lautsi, ki je prodril globoko v evropsko družbo, ker je številna načela in zakone postavil pred težka vprašanja. Na prvi stopnji je leta 2001 senat razsodbo razglasil v prid vlagateljev pritožbe, a se je po ponovnem sojenju v velikem senatu razsodba spremenila. Primer je bil končan 27. julija 2006. Lautsi je vložila pritožbo zaradi domnevne kršitve sprejemljivosti posameznih vlog po 34. členu EKČP, s strani Italije (Lautsi in drugi vs. Italija, 2011, § 1.). Štiri leta kasneje, 28. januarja, je bil primer posredovan velikemu senatu. Argumente glede primera je podalo še 33 poslancev Evropskega parlamenta, ki so nastopali kolektivno. Postopek se je začel 22. aprila 2002, ko je mož Soile Lautsi postavil pod vprašaj prisotnost verskih simbolov v razredih osnovnih šol, dotično križev oz. razpel, ki so bila izobešena po zidovih učilnic (European Court of Human Rights, 2018). Julija 2002 je pritožnik izpodbijal odločitev Administrativnega sodišča v Venetu, zaradi domnevne kršitve načela sekularizma (prav tam) na podlagi 3. člena (načelo enakopravnosti), 19. člena (svoboda do veroizpovedi) in 97. člena (načelo nepristranskosti javne uprave) italijanske ustave (1947)³¹ ter 9. člena EKČP. Tako se je veliki senat ESČP 18. marca 2011 odločil proti prejšnji odločitvi senata in razglasil, da razpelo v učilnici ni nezdržljivo z načelom sekularizma in spoštuje posamezno prepričanje staršev. Veliki senat je tako priznal široko svobodo Italiji, da se odloči, ali bodo razpela ostala v učilnicah javnih šol (European Court of Human Rights, 2018). V razsodbi primera ni bila ugotovljena kršitev 9. člena EKČP.

5.3.4 Eweida in drugi vs. Združeno kraljestvo (2013)

Primer obravnava restrikcije v zvezi z nošenjem križev okoli vratu. Prva vlagateljica pritožbe je Nadia Eweida, ki je bila v tistem času zaposlena kot stevardesa v britanski letalski družbi Bristih Airways, in druga Shirley Chaplin,³² ki je bila zaposlena kot medicinska sestra na geriatriji. Obe sta trdili, da njihov pravni sistem ni zadostno ščitil pravice do izražanja vere. Tako Eweida kot Chaplin sta bili primorani odstraniti verižico s križem med delovnim časom (European Court of Human Rights, 2018). V razsodbi primera je bila ugotovljena kršitev 9.

³⁰ Lautsi in drugi vs. Italija (sodba) – *Lautsi and others v. Italy (judgment)*. (2011). 30814/06. ECHR, 18. 3.

³¹ Costituzione della Repubblica Italiana. (1947 in zadnjič dop. 2012). *Gazzetta Ufficiale della Repubblica Italiana* št. 298. 1. 1. 1948.

³² Ostalih pritožnikov v tožbi Eweida in drugi proti Združenem kraljestvu (2013) ne vključujem v analizo, ker sta bili sprejeti v obravnavo s strani ESČP le pritožbi pritožnic Eweida in Chaplin.

člena EKČP za pritožnico Nadio Eweida; ni bila ugotovljena kršitev 9. člena EKČP za pritožnico Shirley Chaplin.

5.4 PRIMERJALNA ANALIZA SODB ESČP

5.4.1 Ugotavljanje kršitev znotraj meja definicije 9. člena EKČP

ESČP je za primer *Buscarini in drugi proti San Marinu* (1999, § 34.–35.) razsodil, da je prišlo do kršitve 9. člena EKČP. Osrednji argument ESČP je bil, da taka vrsta zaprisege in še posebej, da je bila obvezna, ni v skladu z načeli delovanja demokratične družbe. Del političnega mandata je, da oseba, ki izvršuje ta mandat, predstavlja različne poglede družbe znotraj parlamenta. Z obvezo do zaprisege pa se ta ključna vrlina mandata lahko izgubi, saj nakazuje na politično ali ideološko obarvanost določene vere, kar je kontradiktorno prvotnemu poslanstvu političnih funkcij, predvsem odločanja oz. glasovanja po lastni vesti.

Ravno nasprotno se je zgodilo v primeru *Sahin proti Turčiji* (2005), ko je ESČP odločil, da je prepoved nošenja naglavne rute “nujno in potrebno v demokratični družbi” (prav tam, § 39.). ESČP je menil, da je bilo poseganje vlade relevantno, predvsem pa legitimno. Tukaj je ESČP pod drobnogled vzel turško zakonodajo in razsodil, da zakoni o prepovedi nošenja naglavnih rut temeljijo na temeljnih načelih demokratične družbe: sekularizmu in enakopravnosti. Zopet je bila naglavna ruta označena za “močan zunanji simbol” (prav tam, § 12.). ESČP trdi, da je prepoved legitimna, ker je primarno vzpostavljena za zaščito pravic drugih ter javnega reda in miru. Po EKČP naj bi bili sprejemljivi vsi zakoni, ki so sprejeti z namenom, da ščitijo interes skupnosti, javno varnost, varnost družbe, javni red in mir, zdravje, moralno ali prispevajo k zaščiti pravic in svoboščin drugih.

Morda najbolj dvoumen in zahteven primer za raziskovanje ciljev 9. člena EKČP je primer *Lautsi in drugi proti Italiji* (2011). ESČP je na dveh različnih ravneh odločanja razsodil drugače. Na nek način lahko to nakazuje na rast in fleksibilnost institucije, kakršna je ESČP, lahko pa nakazuje na neskladje znotraj institucije same. Bistveno izhodišče ali nauk, ki izhaja iz primera *Lautsi in drugi proti Italiji* (2011), ni povezan z identiteto in postopki ESČP, temveč z načelom, da se je začel pluralizem izenačevati z načelom nevtralnosti (prav tam, § 43.). Smatrali so, da je eden izmed glavnih značajev izobraževalnih institucij promoviranje demokratičnega pluralizma. Čeprav je v prvi sodbi senat pomislil na možno diskriminacijo manjšinskih ver z dopuščanjem prisotnosti razpel v javni šoli, je veliki senat presodil obratno,

da je krščanska vera enostavno večinska, tradicionalna vera in je zaradi tega dolgotrajnega in zgodovinskega elementa nekakšna samoumevnost, torej indoktrinacija skorajda ni mogoča (prav tam, § 55.). Predvsem pa je bilo za sodbo ključno, da simboli ostalih veroizpovedi pri otrocih niso bili predmet povzročanja nestrpnosti (European Court of Human Rights, 2018).

Za pritožnico Nadio Eweida, stevardeso v letalski družbi British Airways, je ESČP razsodil, da je prišlo do kršitve 9. člena EKČP, za pritožnico Shirley Chaplin pa ravno obratno. V razsodbi prve pritožnice je torej želja po zaščiti ugleda podjetja legitimna, ampak ne odtehta pravice do izražanja veroizpovedi. Še posebej v tem primeru je za ESČP prepoved nošenja križa povsem nesmiselna, saj do prepovedi ni prišlo za nobenega drugega zaposlenega, ki so bodisi nosili naglavno ruto ali kako drugače manifestirali svojo veroizpoved. ESČP je tu dokazal, da gledajo na pravila in zakone in jih skušajo uporabiti za vse, vendar pa to ni veljalo pri prvi pritožnici Nadiji Eweida, zaradi česar so potrdili kršitev.

Pri drugi pritožnici, Shirley Chaplin, geriatrične medicinske sestre, gre za enak problem, a drugačno razsodbo. Na delovnem mestu je bila zaprošena, da ne nosi več križa okoli vratu. Zopet je ESČP sam preveril postavljena pravila, ki so bila predpisana z namenom, da zagotovijo zdravo in varno okolje. Z nošenjem križa pa je uslužbenka Chaplin ogrožala izvajanje teh normativov (Eweida in drugi vs. Združeno kraljestvo, 2013, § 20.). Argumentacija ESČP in delodajalca se sploh ne dotika verskega prepričanja, temveč samo in izključno varnosti in zdravja, ki očitno pretehtajo pravico do izražanja veroizpovedi.

5.4.2 Kompromisi o mejah svobode izražanja vere

Za razumevanje svobode izražanja mišljenja, vesti in vere so vodilna načela, da je to pravica enakega pomena za vse, tako verujoče kot tudi neverujoče, in da je njihova odločitev do (ne)izražanja veroizpovedi enakovredna ter da ESČP o razsežnostih manifestiranja odloča o vsakem primeru posebej.

ESČP je za primer *Buscarini in drugi proti San Marinu* (1999, § 39.) izpostavil kršitev pravice do svobode ne-izražanja verskega prepričanja z obvezno zaprisego nad krščanskimi evangeliji. Nasprotni argument tu leži v odločitvi v primeru *Lautsi in drugi proti Italiji* (2011), kjer ESČP ni smatral, da je prisotnost razpel v javnih šolah kršitev pravice svobode do ne-izražanja veroizpovedi. ESČP obravnava nekatere verske običaje kot del kulture in tradicije in ti ne morejo biti označeni kot indoktrinacija. "Stanje katoliške vere se je zaradi ratifikacije spremenilo, zakon št. 121 z dne 25. marca 1985. Prva določba protokola k

novemu konkordatu z Vatikanom z dnevom 18. februarja 1984 spreminja Lateranske pakte iz leta 1929. Ta določba je določala, da načelo, ki je bilo prvotno razglašeno v Lateranskih paktih, da je katoliška vera edina vera v italijanski državi, ni več v veljavi” (prav tam, § 23.). ESČP v primeru *Buscarini in drugi proti San Marinu* (1999) ni izbral enakega načina razmišljanja kot pri primeru *Lautsi in drugi proti Italiji* (2011). Drugačna rzsodba dozdevno enakega problema je dokaz težavnosti odločanja o pravilni in nediskriminatorni obliki manifestiranja veroizpovedi. Prav tako nakazuje na človeški faktor pri rzsodbah, ko ne glede na to, da imamo jasno zakonodajo in načela, lahko posebnost časa in osebna prepričanja sodnikov vplivajo na končne odločitve ESČP bolj kot sicer.

Primarno si ESČP ni prizadeval za preučevanje pojava obveznega nošenja naglavne rute kot dela verske prakse v primeru *Sahin proti Turčiji* (2005). ESČP je namreč domneval, da se lahko odločitev ženske za nošenje naglavne rute razume kot dejanje, ki je del osebnega dožemanja islamske vere in manj manifestacija želje za podreditev islamski veri (prav tam § 14.). Tako so prišli do zaključka, da turške prepovedi posegajo v željo po svobodi izražanja veroizpovedi *Leyle Sahin* (prav tam, § 71.–78.). Vendar pravila za državne uslužbence jasno določajo, da nikomur ni dovoljeno manifestiranje vere pri opravljanju dela.

Primer *Sahin proti Turčiji* (2005) je zelo znan v evropski družbi, ker odpira zelo zanimiva vprašanja o demokratičnem pluralizmu. Zanimiv je kriterij presoje posebnosti časa, v katerem je do rzsodbe ESČP prišlo. Od takrat do danes so se v Turčiji razmere bistveno spremenile, prej je bilo nošenje naglavne rute oteženo, v novih razmerah pa je nošenje naglavne rute zaželeno in javno podprto s strani aktualnih političnih oblasti. V tem primeru je prav, da ESČP te posebnosti časa upošteva in presoja z mislijo na zaščito posameznikovih pravic. Enako kot pri primeru *Lautsi in drugi proti Italiji* (2011) je ESČP odločal o razsežnosti in pomenu pluralizma. Dotika se večne bitke za doseganje ravnotežja med raznolikostjo in univerzalnostjo. Verski pluralizem mora biti zagotovljen brez poseganja v demokratične vrednote družbe. Temelj pluralizma je dialog in sledenje kompromisom; to je tudi razlog, da je to načelo med stebri demokratične družbe (prav tam § 31.). Izvedba tega načela pa je možna le z restriktivno držo in se ne sme razumeti kot princip, ki je omejen zavoljo demokracije, ampak v ospredju ostaja pravica posameznika. V tem primeru je bila muslimanska skupnost primorana sprejeti kompromis med svobodo izražanja veroizpovedi in ohranitvijo načel demokratične družbe. Z odločitvijo, da ni prišlo do kršitve, je ESČP definiral obseg dopustnega pluralizma in istočasno prikazal, kako se lahko verska svoboda in demokracija najdeta na nasprotnih bregovih. To privede do vprašanja, kdo, kdaj in v katerih

primerih odloča in kako se pride do kompromisa. Na to vprašanje ni točnega in celovitega odgovora, vendar si institucija ESČP prizadeva, da se kompromis naredi na strani tistega, za katerega bi bil kompromis – seveda arbitrarno – manjši. Da ohranimo določen tok mišljenja in da se ne izgubimo v relativnem razmišljanju, da bi prišli do presoje, kdo, kaj in zakaj mora narediti kompromis, je ključnega pomena, da nas pri primerih v Evropi vodi to, da živimo v demokratičnih družbah, v katerih obstajajo splošnoveljavna načela, ki imajo nesporno podporo pri večini prebivalstva. Tako so lahko tudi različne odločitve ESČP v enakih primerih bolj utemeljene in manj sporne.

Primer Lautsi in drugi proti Italiji (2011) se pojavlja v skoraj vseh drugih zadevah zaradi že zelo obdelane teme različnih aspektov indoktrinacije. ESČP je določil, da razpela v učilnicah javnih šol ne predstavljajo toliko verske pripadnosti kolikor tradicijo in zgodovino Italije. Glavni argument za to odločitev je bilo enostavno to, da ni prišlo do diskriminacije oz. oviranja manifestiranja ostalih ver, kot tudi to, da močan in splošno zgodovinski pomen razpela težko privede do indoktrinacije.

Izvrsten primer, ki dokazuje, kako ESČP interpretira in uveljavlja razmišljanja o tem, kaj je obravnavano kot primerno za izražanje veroizpovedi in kaj ne, sta pritožnici v primeru Eweida in drugi proti Združenem kraljestvu (2013). ESČP je jasno določil, da v primeru Nadie Eweida, stevardese pri letalski družbi British Airways, nacionalno sodišče pripisalo preveč teže želji podjetja, da hoče obdržati določen zgled. Zaključilo je, da je križ okoli vratu te zaposlene majhnega pomena in tudi nevsiljiv. Še posebej, ker so tudi preostali pripadniki drugih ver, ki so bili na enakih položajih v podjetju, lahko manifestirali svojo versko pripadnost. Zavaljo strpnosti in spoštovanja pluralizma je ESČP določil, da bi ga. Eweida lahko nosila svoj križ (prav tam, § 79.). Medtem pritožba Shirley Chaplin, geriatrične medicinske sestre, enostavno dokazuje, da je treba narediti kompromis manifestiranja vere v primerih, ko se da prednost varnosti in zdravju drugih oseb.

5.4.3 Postavljanje meja proste presoje

Če na kratko prikličemo strukturo mehanizma meja proste presoje, je cilj tega mehanizma, da ESČP dovoljuje določeno stopnjo vpletenosti države ali institucij v razsodbah. ESČP verjame, da mora zaradi visoke stopnje raznolikosti dopustiti, da imajo državne institucije določeno vlogo pri odločitvah, ne le ker imajo pravico in dolžnost do sodelovanja, ampak tudi ker se smatra, da te boljše razumejo konkretne družbene stvarnosti. Zato imajo tudi boljši položaj za izvajanje določenih zakonskih ukrepov. Meje proste presoje so lahko določene

zelo široko in tudi ožje; včasih sodišča dovoljujejo večje odklone in včasih manjše, vse pa v odvisnosti od načel legitimnosti in pravičnosti.

Analiza mej proste presoje mora biti zelo podrobna in poglobljena za vsak primer posebej. Večina kritik odločitev ESČP so usmerjene prav v načine uporabe tega mehanizma. Za namen te raziskave, ki ni osredotočena samo na ta mehanizem, bo ta del kratko obravnavan. Splošno gledano se meje proste presoje vežejo bolj na državo članico v primerih *Buscarini* in drugi proti San Marinu (1999) ter *Lautsi* in drugi proti Italiji (2011). Medtem ko v primeru *Sahin* proti Turčiji (2005) bolj na vodstvo univerze in posledično državnih uslužbencev ter za primer *Eweida* in drugi proti Združenem kraljestvu (2013) bolj na specifična podjetja. Za slednja dva primera bi se lahko sklepalo, da je določanje mej proste presoje lažje, a vseeno določena pravila podjetja privedejo do tega, da se postavi pod vprašaj ne samo načela podjetja, temveč tudi države, v kateri ima konkretno podjetje sedež. V časih vse bolj intenzivne globalizacije, ko na evropski trg v večjem številu prihajajo podjetja z drugačnimi družbenimi in kulturnimi ozadji od evropskih, so te presoje še posebej pomembne. Zopet se je treba spomniti, da ESČP v nobenem primeru nima avtoritete, da veljavna pravila ali zakone spreminja, temveč da se postavi zoper povsem določene nepravilnosti ali kršitve. ESČP tudi ne razsoja o tožbah proti podjetjem, temveč vedno proti državam.

Osrednji primer za razumevanje teže mehanizma mej proste presoje izmed šestih analiziranih primerov je predvsem primer *Sahin* proti Turčiji (2005). V določenem aspektu je ESČP dovolil zelo široko mejo proste presoje za državo Turčijo in je delovalo precej nekritično do turške interpretacije sekularizma in tega, da nošenje naglavne rute tako zelo močno ovira oz. posega v načelo sekularizma (prav tam, § 112.). ESČP je prezrl mikroraven obravnave veroizpovedi s strani takratnih turških oblasti in ni dovolj podrobno raziskalo ustavnosti zakona o prepovedi nošenja naglavnih rut. Prepustilo je Turčiji, da sama odloči o tem, kaj je potrebno za demokratično družbo z utemeljevanjem, da so “državne avtoritete načeloma v boljšem položaju kot mednarodno sodišče za ocenjevanje lokalnih potreb in pogojev /zato/ je vloga sistema EKČP esencialno subsidiarna” (prav tam, § 100.–108.). Zdi se, da je ESČP kot institucija delovala zelo prizanesljivo do turških zahtev, čeprav je res tudi, da nima pristojnosti, da se vmešava v ustavnost zakonov države. Že v 50. letih prejšnjega stoletja je Turčija kot odraz odmika od restriktivne dobe ustanovitelja moderne Turčije Kemala Ata Turka trdila, da so zahteve 9. člena EKČP preveč omejevalne v odnosu do muslimanskih tradicij, ki jih želijo oživiti zaradi t. i. kulturnega okrevanja (Bleiberg, 2005, str. 155–6). Take trditve kažejo na precej dvomljivo in zlasti zelo spremenljivo naravo turške zakonodaje.

Treba pa je pogledati še z vidika interesa EU za stabilnost in razvoj demokratičnih mehanizmov za zaščito človekovih pravic v Turčiji. Turčija je poseben primer, saj je poleg tega, da je geografsko oddaljena država od Evrope, je hkrati tudi država s precej drugačno politično in versko tradicijo, kulturo in zgodovino. Vse zgoraj napisano so seveda predvsem ocene in možne razlage, bistveno pa je, da primer Sahin proti Turčiji (2005) ostaja poseben prav zaradi države, iz katere izhajata kršitev in posledična rajsodba.

Odločitev v primeru Lautsi in drugi proti Italiji (2011) je imela velik odmev v javnosti, veliko je bilo kritik in komentarjev o odločitvi. Mehanizem meja proste presoje je bil omenjen kar 27-krat v celotni sodbi in 8-krat v 20 kratkih odstavkih ocene celotnega postopka. Tako visoko število omembe tega mehanizma prikaže njegov pomen za ta težaven primer. Teorija predvidljivosti nakazuje, da ko sodišče dodeli široke meje presoje, bo odločitev sodišča v prid države. Na koncu je ESČP odločil, da ima država (v tem primeru Italija) proste roke pri odločanju, ali dovolijo razpela v javnih šolah ali ne. Utemeljitev te odločitve ni preveč jasno razdelana in je od vseh šestih primerov najmanj prepričljiva. Skratka, država lahko namesti verske simbole kamor koli želi in to ne bo zaznano kot indoktrinacija. Sodnik Malinverini je v svojem odklonilnem ločenem mnenju na primer izpostavil, kako se ESČP pretirano opira na idejo konsenza pri priznavanju širokih meja proste presoje. Te se lahko pravilno razume preko zaznavanja kompleksnih faktorjev: pravica v problemu, resnost kršitve, obstoj evropskega konsenza in drugo. Upoštevanje vseh teh faktorjev pa zahteva veliko bolj resno utemeljevanje in analizo. S pravnega vidika se težko razume, da ima država lahko tako veliko mero upoštevanja za pozitivno dolžnost³³ do staršev (Lautsi in drugi vs. Italija, ločeno odklonilno mnenje sodnikov Malinverni in Kalaydjieva, 2011, § 1.). Primer Lautsi in drugi proti Italiji (2011) prikazuje težavnost odločitev glede razpona mehanizma meja proste presoje in kaže, kako zelo pomembna so jasno zasnovana utemeljevanja, ker brez njih obstaja večja možnost za kritiko in nestrinjanje. Vseeno je implicitna podpora mejam prostih presoj v dosegu določene vere v kontekstu tradicije in nacionalnih družb lahko zelo kratkotrajna. Razlog, zakaj je temu tako, leži v tem, da se vedno več držav članic trudi doseči versko enakopravnost, kjer nobena vera nima precedence. Zato odločitev ESČP, da ni kršitve 9. člena, pomeni, da prevzema stališče, da je krščanska vera že dolgo nazaj izgubila prvotno vrednost in vpliv. Taka vrsta odločitve s strani mednarodnega sodišča je lahko zelo

³³Pozitivna dolžnost se uporablja v pravu človekovih pravic in pomeni "pripisovanje pomena državne dolžnosti, da se vključi v določeno aktivnost, da varno in učinkovito zagotovi uživanje temeljne pravice za razliko od klasične negativne dolžnosti, katera samo zagotavlja vzdrževanju kršitve človekovih pravic" (Lautsi in drugi vs. Italija, ločeno odklonilno mnenje sodnikov Malinverni in Kalaydjieva, 2011, § 1.).

enostranska in vsekakor že na podlagi tega, da se je dvakrat drugače odločilo ESČP o kršitvi 9. člena nakazuje tudi v tem primeru neke vrste prizanesljivosti do nacionalnih avtoritet, morda tudi zaradi političnih interesov. Vsekakor je tak pristop nazadnje lahko koristen, saj sproža veliko razprav in komentarjev in se za naslednji primer vzpostavijo bolj dodelani mehanizmi.

Široke meje proste presoje so bile vzpostavljene tudi pri pritožnici Shirley Chaplin, kjer pa imajo čisto drugačen pomen in so utemeljene na veliko bolj jasnih argumentih. Pri ge. Chaplin, ki je delala v bolnišnici, so meje precej široke. Jasno je videti, kako delujejo široke meje proste presoje ne le v smislu, da omogoča nacionalnim organom, da izrazijo svoje mnenje v odločbi, temveč tudi drugim organom ali avtoritetam. Odločeno je bilo, da so menedžerji v bolnišnici bolj pripravljeni sprejemati odločitve o klinični varnosti. To zelo dobro uravnovesi temeljni vlogi svobode veroizpovedi v pluralistični demokratični družbi. Način, kako je ESČP pretehtal pritožnikove potrebe, ni zanemarjal tega, kar je bilo ogroženo, ampak je preprosto presodilo, kaj je pomembnejše v ravnotežju stvari.

5.5 SKLEPNI KOMENTAR

ESČP si z vzpostavljenimi mehanizmi prizadeva, da so odločitve pravične. Cilj razzodb ni določanje ene same resnice ali produciranje ene same pravičnosti, temveč je cilj izoblikovanje uporabnih orodij za boljšo presojo zapletenih moralnih, etičnih, političnih in občedružbenih vprašanj. Vse te odločitve se ne smejo jemati kot vodilno moralo ESČP, temveč bolj kot lekcije v učbeniku, ki naj pomagajo pri razvoju evropske družbe v bolj pravično skupnost držav. Lahko bi tudi rekli, da je delovanje ESČP temeljni del, kjer se hkrati ščitijo in vzpostavljajo evropske vrednote, zato je vselej pomembna sprotna evalvacija razzodb.

Predstavljeni primeri so vzpostavili splošen konsenz glede nošenja naglavne rute, ki naj bi bile 'močni zunanji simboli'. Problematičnost takšnih konsenzov se začne že pri samem izrazu močno. Je morda naglavna ruta močan zunanji simbol le za evropsko družbo, za druge pa običaj in tradicija, tako kot razpelo v Italiji? Tu postane debata zelo vroča in mestoma fascinantna, vselej pa politično zelo pomembna. Ko se odmaknemo od filozofske plati problematike in pogledamo problem skozi bolj praktično prizmo, je naglavna ruta v aplikativnem smislu zelo vidno ter pogosto omejevalno sredstvo za izražanje veroizpovedi.

Dejstvo je tudi, da se lahko naglavna ruta obravnavana kot indoktrinacija, demonstrativna ali celo ekstremistična tam, kjer ni del tradicije in zgodovine in kjer so tradicionalno močni izrecno simboli krščanske vere. S tega vidika bi lahko menili, da obravnave niso vselej zares enakopravne, ko pa se poglobimo v argumentacijo ESČP, težko zasledimo, da so odločitve temeljile na verskih prepričanjih, temveč so bolj ali manj temeljile na zakonih in pravicah in – izjemoma – na mehanizmu mej proste presoje.

Glede primerov s krščanskimi simboli je že leta 1999 ESČP s primerom Buscarini in drugi proti San Marinu določil, da je krščanska zaprisega svobodno izvoljenih predstavnikov indoktrinacijska. V primeru Eweida in drugi proti Združenem kraljestvu (2013), je glede pritožb ge. Eweida bilo razsojeno v korist delavke, ki je svojo krščansko vero izražala na sprejemljiv, nevsiljiv način. Geriatrična medicinska sestra Chaplin je bila v podobnem primeru tudi soočena s problematiko izražanja verske pripadnosti, kjer pa so na koncu prevladali interesi varnosti in zdravja bolnikov. Primer Lautsi in drugi proti Italiji (2011) na drugi strani pa je dosegel konsenz, da je krščanska vera del tradicije in zgodovine italijanske države.

V primerih razsodb o naglavnih rutah v izobraževalnih institucijah, se seznanjamo s pravili, ki jasno določajo omejitve izražanja lastne vere. Take razsodbe kažejo na to, da pravila niso usmerjena proti ljudem islamske vere, ampak so usmerjena v splošni družbeni konsenz v korist posameznika. Vseeno pa postavljajo pod vprašaj funkcije in pozicije določenih držav, denimo Turčije, kot tudi ESČP, ki mora vedno znova pojasnjevati svoja načela in mehanizme, ki jih vodijo pri konkretnih odločitvah.

6 SKLEP

Z upoštevanjem vprašanj, analiziranih v tej nalogi, lahko pridemo do določenih ugotovitev. Prva ugotovitev in odgovor na prvo raziskovalno vprašanje (R1: ali širše zagotavljanje svobode veroizpovedi v Evropi pripomore tudi k večji nepristranskosti sodb ESČP) je, da ne glede na vse vzpostavljene zakone, pravila, mehanizme in institucije nimamo garancij za povsem jasno razsojanje o pravici do svobode misli, vesti in veroizpovedi. Razsodbe ESČP so del odprte razprave o človekovih pravicah in o sami vlogi ESČP. Evropsko pravo, ki se zavzema za vključevanje vseh raznolikosti v družbo, ima izjemno težavno nalogo. V prvih dveh poglavjih smo se seznanili s temeljnimi izhodišči za razumevanje, kako se zagotavlja svoboda veroizpovedi v Evropi. EU, Svet Evrope in OVSE promovirajo spoštovanje človekovih pravic v Evropi skozi njihove ključne dokumente in mehanizme. Primer takega mehanizma oz. institucije je ESČP, ki odlično izkazuje prilagodljivost, ki jo mora tak organ zagotoviti, da bi preživel in ohranil ugled in vpliv v razmerah, kjer ima vsaka država svoje interese. Razumevanje te razlage nam pomaga pri razumevanju težjih vprašanj in tega, na čem sploh temelji demokratična družba. Človekove pravice, ki so univerzalne, morajo kljub vsemu vedno biti postavljene v zgodovinski in politični okvir zato, da ne postanejo neživljenjske in s tem same sebi namen. S tega vidika potrjujem prvo hipotezo, da ESČP ustvarja bolj odprt pravni in javni prostor v Evropi že s tem, ko odpira kompleksna vprašanja o stanju človekovih pravic v Evropi.

Pomembno je predvsem zaznati razliko med dialogom o verskih simbolih v družboslovnih razpravah in njihovo rabo v primerih ESČP, ki jih je obravnavala naloga. Slednji dokazujejo, da se ESČP trudi odmakniti od ideoloških pogledov in se drži stvarnih, oprijemljivih stališč. V vsakem konkretnem primeru dopušča možnost, da ozavešča o novi ali starejši problematiki, ker se družba nenehno spreminja in z njo tudi ljudje. Rzsodbe o 9. členu EKČP kažejo na to, da ESČP ne vpliva in ne posega v vprašanje vere, kot take, ampak se strogo drži zakonov držav ter načel in vrednot demokratične družbe. Zato potrjujem drugo hipotezo, da pri presojanju obstajajo razlike med krščanskimi in islamskimi simboli zaradi razlik v notranjem pravu držav. Kljub vsemu pa niti ESČP ni imun na politične vplive, kot seveda tudi ni nezmotljiv.

Raziskovalno delo me je pripeljalo do zaključka, ki se navezuje na drugo raziskovalno vprašanje te naloge (R2: ali so krščanski in islamski verski simboli enakopravno obravnavani

s strani ESČP). Ugotavljam, da se verski simboli ne dojemajo kot ključna vodila ESČP pri razsojanju. ESČP jih skuša uporabiti, kot vodilo k pravičnosti za delovanje posameznika v družbi. S tega vidika je naglavna ruta močan zunanji simbol zaradi določenih omejitev, do katerih lahko privede tovrstno izražanje vere. Vsekakor je taka obravnava simbolov lahko težavna, je pa pomembno, da se je ne prepusti arbitrarnosti dnevnih politik. Odgovor na tretje raziskovalno vprašanje torej je, da ESČP ne skuša zagotavljati enakopravnosti med verskimi simboli, kot takimi, ampak vselej skuša slediti načelu enakopravnosti za posameznike v določeni družbi. Analizirani primeri iz Turčije nakazujejo na to, da je diskriminacija zaradi verskih simbolov v Turčiji prisotna. V Turčiji se je odnos politike do vere v zadnjem desetletju močno spremenil in je ESČP pri svojih odločitvah posledično razširil meje proste presoje v državi, v kateri je bilo od nekdanjega vprašljivo spoštovanje prav 9. člena EKČP. Pred desetimi leti je bila Turčija še izredno sekularna, danes pa smo priča ravno nasprotnemu procesu, tj. desekularizaciji. To pomeni, da sodniki ESČP pogosto bolj kot pravniki delujejo kot zgodovinarji, sociologi ali pa kar kot politologi, vse z namero in željo, da bolj kot črkam zakonov zadostijo načelu pravičnosti. Ravno to tudi šteje v prid moji odločitvi, da na videz pravni temi pristopim družboslovno. Sodniki ESČP si to lahko lažje privoščijo kot njihovi kolegi na nacionalnih sodiščih, kjer so meje proste presoje bolj omejene, sledenje zgolj t. i. črki zakona pa občasno vodi celo v odločitve in sodbe, ki so daleč od pravičnosti. V Sloveniji je morda najbolj znan primer Vaskrsić.³⁴ Že sama vloga, ki se odda na ESČP, ko nacionalni pravni sistem ni dovolj za razreševanje kršitve, kaže na to, da je ESČP institucija, ki morda bolj ustreza še posebej občutljivim primerom.

Vsi trije analizirani mehanizmi presoje ESČP so zastavljeni tako, da ne morejo delovati sami, postavljeni in sprejeti so v razmerju do države in zakonodaj. Presoja o definiciji 9. člena EKČP in o izražanju veroizpovedi dovoljujeta dialog ter posledično določeno stopnjo nepristranskosti. Meje proste presoje so mehanizem, o katerem se je največ razpravljalo pri vsakem obravnavanem primeru ESČP. To dokazuje dinamičnost tako akademske kot pravne sfere, ki se zavzemata za pravično uporabo tega mehanizma. Najtežje je presojati o omejitvah raznolikosti. Težavnost vključevanja tako različnih kultur ostaja odprto vprašanje. Ključna ugotovitev pri tem in odgovor na tretje raziskovalno vprašanje (R3: kako analizirani mehanizmi presoje vplivajo na nepristranskost razsodb) je, da je ESČP usmerjen v pravično

³⁴ Slovensko sodišče je razsodilo, da je treba zaradi neplačanih dolgov v višini nekaj sto evrov njihovo družinsko hišo v celoti prodati na dražbi in iz izkupička poplačati dolg. ESČP je po pritožbi razsodil, da je bil ukrep nacionalnega sodišča v nesorazmerju z očitanim dejanjem in, da država ni vzpostavila pravičnega ravnotežja med ciljem in ukrepom ter dosodilo odplačilo odškodnine družini Vaskrsić.

razsojanje o vsakem primeru posebej. Navsezadnje so v Svet Evrope vključene suverene države, katerih posebnosti je treba spoštovati, vendar s poudarkom na zaščito pravic človeka kot posameznika. Tretja hipoteza, da ohlapne definicije mehanizmov presoje ESČP vodijo v pravičnejše razsodbe ESČP in dopuščajo več svobode veroizpovedim je delno potrjena, saj so meje presoje prilagodljive in se razvijajo v smeri zagotavljanja večje pravičnosti. Vendar meje presoje same po sebi ne zagotavljajo večje svobode veroizpovedim predvsem zato, ker so podvržene notranjim zakonodajam in načelu nevtralnosti države.

Trenutno se izražanje veroizpovedi vrača v prostor političnega in družbenega življenja. EU zaznava družbene spremembe in spodbuja obe strani, državo in cerkev, da sodelujeta. Na eni strani imamo vedno več verskih organizacij, ki se v sferi civilne družbe ukvarjajo tudi s političnimi, socialnimi in okoljevarstvenimi problemi, na drugi pa EU, OVSE in Svet Evrope, ki razvijajo mehanizme za krepitev dialoga in preprečevanje konfliktov med različnimi verskimi skupinami. Na prvi pogled je razvidno pozitivno sodelovanje nasprotujočih si konceptov za razvijanje družbe in tak odnos bi moral biti zgleden, saj na eni strani politika uporablja svoje mehanizme v prid vere in verskih skupnosti, medtem ko verske organizacije uporabljajo svoja znanja za napredovanje družbe. Družba nikakor ni samo sistem materialnih vrednot, ampak še kako tudi duhovnih potreb človeka. Za ustrezen položaj posameznika in njegovo dobro počutje v družbi je skratka potreben nenehen trud in konstruktiven odnos med državo ter civilno družbo, katere temeljni del so tudi veroizpovedi.

Delovanje ESČP je težavno v tako družbeno, politično in kulturno raznolikem okolju. Način upravljanja in že sama ustanovitev ESČP nakazuje na razvoj družbe. Nacionalno pravo ni ovrženo ali manj vredno, vendar se moč porazdeli med več akterjev. Ne smemo pozabiti, da vloga ESČP ni ta, da vsili enotno mišljenje ampak, da različni akterji dosežejo pravično odločitev. Javnost še zdaleč ni ustrezno seznanjena o vlogi ESČP, predvsem pa o vlogi pritožb in pomenu sodb. Večnivojsko vladanje nima centralizirane moči in zato je morda nenavadno za širšo javnost, da bi mu zaupala. Dejstvo, da je delo ESČP premalo znano, še ne pomeni, da se mehanizem ne bo uspešno razvijal v prihodnosti.

“Kljubovanje uveljavljeni oblasti, bodisi verski ali sekularni, družbeni ali politični, se bo lahko nekega dne, kot svetovni fenomen, štel med izjemne dogodke zadnjega desetletja” (Hannah Arendt, 1969, str. 36). Lahko bi rekli, da je ta citat Arendtove daljnosežna napoved takšnih družbenih razmer, v katerih se posameznik lahko upre in doseže zadoščenje izven svoje države in izven verskih prepričanj in tradicij, ki jim sicer pripada. Razvoj evropske

družbe je dolgotrajen in zapleten proces. Danes morda upor v že uveljavljenem sistemu ni več tako opazen, ker države do neke mere dopuščajo in sprejemajo storjene napake, kar je velika novost in izjemen dosežek. Družbene ureditve v Evropi so daleč od popolnosti a zadovoljevanje z zgolj tistim, kar že poznamo, je nevarno in na dolgi rok tudi nemogoče. Ustanavljanje institucij, ki kritično obdelujejo družbene anomalije, so edini način, da lahko pride do smiselnega upora, ki vodi k boljšemu položaju posameznika v družbi. Ozaveščanje o obstoju in delovanju takih ustanov je zato ključnega pomena za svobodo posameznika. Samo na ta način se lahko izognemo morebitnemu prevzemu teh ustanov s strani politik in ljudi, ki svojega dela ne bi opravljali ob stremljenju k enakopravnosti, pravičnosti in splošni blaginji vseh ljudi.

7 VIRI

1. Angelini vs. Švedska (odločitev) – *Angelini v. Sweden (decision)*. (1986). 10491/83. ECHR, 3. 12. Dostopno prek https://www.religlaw.org/docs/Angeleni_v._Sweden_-_Admissibility_Decision.pdf
2. Arendt, H. (1969). *Crises of the Republic*. San Diego, New York, London: A Harvest Book Harcourt Brace & Company.
3. Barnett, M., Clifford, B., Fisher Onar, N., Jenichen, A., Michael, L. in Leustean, L. (2015). *Faith, Freedom and Foreign Policy: Challenges for the Transatlantic Community*. Dostopno prek <http://www.gmfus.org/publications/faith-freedom-and-foreign-policy-challenges-transatlantic-community>
4. Berger, P. (1999). *The Desecularization of the World: Resurgent Religion and World Politics*. Michigan: Eerdmans.
5. Bernard, N. (2002). *Multi-level Governance in the European Union*. The Hague: Kluwer Law international.
6. Bleiberg, B. (2005). Unveiling the Real Issue: Evaluating the European Court of Human Rights' Decision to Enforce the Turkish Headscarf Ban in Leyla Sahin v. Turkey. *Cornell Law Review*, 91 (1), 129–170. Dostopno prek <https://scholarship.law.cornell.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=3012&context=clr>
7. Bobek, M. (2007). *Diskriminace z duvodu nabozensti*. Praha: C. H. Beck.
8. Buscarini in drugi vs. San Marino (sodba) – *Buscarini v. San Marino (judgment)*. (1999). 24645/94. ECHR, 18. 2. Dostopno prek <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-58915>
9. Costituzione della Repubblica Italiana. (1947 in zadnjič dop. 2012). *Gazzetta Ufficiale della Repubblica Italiana* št. 298. 1. 1. 1948. Dostopno prek <https://www.senato.it/1024>
10. Council of Europe. (2011). *The Margin of Appreciation*. Dostopno prek https://www.coe.int/t/dghl/cooperation/lisbonnetwork/themis/echr/paper2_en.asp
11. Council of Europe. (2019). Europe's Human Rights Watchdog. Dostopno prek <https://www.europewatchdog.info/en/council-of-europe/>
12. Council of the European Union. (2013). Foreign Affairs Council. *EU guidelines on the promotion and protection of freedom of religion or belief*. Dostopno prek <https://eeas.europa.eu/sites/eeas/files/137585.pdf>

13. Crossman, A. (2017, 16. 6.). A Brief Guide to Modernization Theory. *ThoughtCo*. Dostopno prek <https://www.thoughtco.com/modernization-theory-3026419>
14. Dahl, R. A. (1989). *Democracy and its critics*. New Haven: Yale University Press.
15. Dahlab vs. Švica (odločitev) – *Dahlab v. Switzerland (decision)*. (2001). 42393/98. ECHR, 15. 2. Dostopno prek <http://echr.ketse.com/doc/42393.98-en-20010215/view/>
16. Darby vs. Švedska (sodba) – *Darby v. Sweden (judgment)*. (1990). 1158/85. ECHR, 23. 10. Dostopno prek <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-57642>
17. De Stefani, P. (2012). The European Court of Human Rights: A New Actor of Multi-level Governance? V L. Bekemans (ur.), *Intercultural Dialogue and Multi-level Governance in Europe* (str. 293-305). Bruxelles: Peter Lang International Academic Publishers. Dostopno prek https://www.academia.edu/4254634/The_European_Court_of_Human_Rights_a_New_Actor_of_Multi-level_Governance
18. DeBardeleben, J. Hurrelmann, A. (2007). *Democratic Dilemmas of Multi-level Governance: Legitimacy, Representation and Accountability in the European Union*. New York: Palgrave Macmillan.
19. *Document of the Copenhagen Meeting of the Conference on the Human Dimensions of the CSCE*, sprejet v Kopenhagnu 29. 6. 1990. Dostopno prek <https://www.osce.org/odihr/elections/14304>
20. European Court of Human Rights. (2017). *Factsheet – Freedom of religion*. Dostopno prek https://www.echr.coe.int/Documents/FS_Freedom_religion_ENG.pdf
21. European Court of Human Rights. (2018). *Factsheet – Religious symbols and clothing*. Dostopno prek https://www.echr.coe.int/Documents/FS_Religious_Symbols_ENG.pdf
22. Evropska konvencija o izročitvi, podpisana v Parizu 13. 12. 1957, v veljavi od 18. 4. 1960. Dostopno prek http://www.svetevrope.si/sl/dokumenti_in_publicacije/konvencije/024/index.html
23. Evropska konvencija o varstvu človekovih pravic in temeljnih svoboščin, podpisana v Rimu 4. 11. 1950, v veljavi od 3. 9. 1953, objavljena v skladu s spremembami P11 in podpisana v Strasbourgu 11. 5. 1994, v veljavi od 1. 11. 1998. Dostopno prek https://www.echr.coe.int/Documents/Convention_SLV.pdf
24. Eweida in drugi vs. Združeno kraljevstvo (sodba) – *Eweida and others v. United Kingdom (judgment)*. (2013). 48420/10, 59842/10, 51671/10 in 36516/10. ECHR, 27. 5. Dostopno prek <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-115881>
25. *Final Document of the Eleventh Meeting of the OSCE Ministerial Council*, sprejet v

- Maastrichtu 2. 12. 2003. Dostopno prek <https://www.osce.org/mc/40533>
26. Hackett, C., Stonawski, N., Potančoková, M., Skirbekk, V., Connor, P., Cooperman, A., Kramer, S., McClendon, D., Fengyan Shi, A., Martinez, J. in Esparza Ochoa, J. C. (2017). *The Changing Global Religious Landscape*. Pew Research Center. Dostopno prek <http://www.pewforum.org/2017/04/05/the-changing-global-religious-landscape/>
27. Helsinška sklepna listina – *Helsinki Final Act*, sprejeta v Helsinkih 1. avgusta 1975. Dostopno prek <https://www.osce.org/helsinki-final-act>
28. Jacobs F., White, R. in Ovey, C. (2014). *The European Convention on Human Rights*. Oxford: Oxford university press.
29. Konvencija o varstvu posameznika glede na avtomatsko obdelavo osebnih podatkov, podpisana v Strasbourgu 28. 1. 1981, v veljavi od 1. 10. 1985. Dostopno prek http://www.svetevrope.si/sl/dokumenti_in_publicacije/konvencije/108/
30. Kurtulmus vs. Turčija (odločitev) – *Kurtulmus v. Turkey (decision)*. (2006). 65500/01. ECHR, 24. 1. Dostopno prek <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-88325>
31. Lautsi in drugi vs. Italija (sodba) – *Lautsi and others v. Italy (judgment)*. (2011). 30814/06. ECHR, 18. 3. Dostopno prek <https://hudoc.echr.coe.int/eng#%7B%22itemid%22:%5B%22001-104040%22%5D%7D>
32. Listina Evropske unije o temeljnih pravicah, razglašena 7. 10. 2000, ni začela veljati do sprememb z Lizbonsko pogodbo, podpisana 13. 10. 2007, v veljavi od 1. 10. 2009. Dostopno prek <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/SL/TXT/PDF/?uri=CELEX:12010P&from=EN>
33. Lizbonska pogodba, ki spreminja Pogodbo o Evropski uniji in Pogodbo o ustanovitvi Evropske skupnosti, podpisana v Lizboni 13. 12. 2007, v veljavi od 1. 12. 2009. Dostopno prek <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/SL/ALL/?uri=OJ:C:2007:306:TOC>
34. Lugato M. (2013). The "Margin of Appreciation" and Freedom of Religion: Between Treaty Interpretation and Subsidiarity. *Journal of Catholic Legal Studies*, 52 (1 in 2), 49–70. Dostopno prek <https://scholarship.law.stjohns.edu/cgi/viewcontent.cgi?referer=https://www.google.com/&httpsredir=1&article=1061&context=jcls>
35. Manoussakis vs. Grčija (sodba) – *Manoussakis v. Greece (judgment)*. (1996). 18748/91. ECHR, 26. 9. Dostopno prek <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-58071>
36. Martinez-Torron, J. (2012). Freedom of Religion in the European Convention on Human Rights Under the Influence of Different European Traditions. V Glendon, M. A. in Zacher H. F. (ur.), *Universal Rights in a World of Diversity: The Case of*

- Religious Freedom* (str. 329–55). Vatican City: Pontifical Academy of Social Sciences. Dostopno prek <http://www.pass.va/content/dam/scienze-sociali/pdf/acta17/acta17-martineztorron.pdf>
37. Matušinova, A. (2011). *The concept of religious freedom in the European Union* (magistrsko delo). Dostopno prek https://is.muni.cz/th/toe6f/diplomova_prace.pdf
38. Mitchell, J. (2005, 10. 3.). The European Union's "Democratic Deficit": Bridging the Gap between Citizens and EU Institutions. *Open Society Institute*. Dostopno prek <https://www.opensocietyfoundations.org/publications/european-unions-democratic-deficit-bridging-gap-between-citizens-and-eu-institutions>
39. ODIHR. (b. d.). *Panel of Experts on Freedom of Religion or Belief*. Dostopno prek <https://www.osce.org/odihr/25454?download=true>
40. Okvirna konvencija za varstvo narodnih manjšin, podpisana 1. februarja 1995 v Strasbourgu, v veljavi od 1. februarja 1998. Dostopno prek http://www.svetevrope.si/sl/dokumenti_in_publicacije/konvencije/157/index.html
41. Organization for Security and Co-operation in Europe. (2019a). *What we do: Human Rights*. Dostopno prek <https://www.osce.org/human-rights>
42. Organization for Security and Co-operation in Europe. (2019b). *Who we are*. Dostopno prek <https://www.osce.org/whatistheosce>
43. Pasikowska-Schnass, M. (2015). *The EU institutions and dialogue with non-confessional organisations*. European Parliamentary Research Service. Dostopno prek [http://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/ATAG/2015/571316/EPRS_ATA\(2015\)571316_EN.pdf](http://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/ATAG/2015/571316/EPRS_ATA(2015)571316_EN.pdf)
44. Perchoc, P. (2017). *Religion and the EU's external policies*. European Parliamentary Research Service. Dostopno prek <http://www.europarl.europa.eu/pdf/divers/EPRS-IDA-614612-Religion-EU-external-policies-FINAL.PDF>
45. Pogodba o Evropski uniji, podpisana v Maastrichtu 7. 2. 1992, v veljavi od 1. 11. 1993. Dostopno prek <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/SL/TXT/?uri=CELEX:11992M/TXT>
46. Prečiščena različica pogodbe o delovanju Evropske unije, podpisana v Rimu 25. 3. 1957, v veljavi od 1. 1. 1958. Dostopno prek <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/SL/ALL/?uri=CELEX:12012E/TXT>
47. Prpic, M. (2019). *Completion of EU accession to the ECHR*. Dostopno prek <http://www.europarl.europa.eu/legislative-train/theme-area-of-justice-and-fundamental-rights/file-completion-of-eu-accession-to-the-echr>

48. Registry of the European Court of Human Rights. (2016). *European Court of Human Rights Questions and Answers*. Dostopno prek <https://edoc.coe.int/en/european-court-of-human-rights/7039-european-court-of-human-rights-questions-answers.html>
49. Sahin vs. Turčija (sodba) – *Sahin v. Turkey (judgment)*. (2005). 44774/98. ECHR, 18. 3. Dostopno prek <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-70956>
50. Spratek, D. (2008). *Evropská ochrana náboženské svobody*. Brno: Nakladatelství L. Marek.
51. Toursson, B. (2016). *Religious Dresses and Symbols: Are religions treated equally by the European Court of Human Rights?* (magistrsko delo). Dostopno prek https://skemman.is/bitstream/1946/26644/1/Ritger%C3%B0_loka%C3%BAtg%C3%A1fa.pdf
52. *Treaty of Nice amending the Treaty on European Union, the Treaties establishing the European Communities and certain related acts*, podpisana v Nici 26. 2. 2001, v veljavi od 1. 2. 2003. Dostopno prek <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/SL/TXT/?uri=CELEX:12001C/TXT>
53. Vogel, M. (2008). *Multi-level governance: Democratic benefactor?* (raziskovalni seminar). Dostopno prek <http://lup.lub.lu.se/luur/download?func=downloadFile&recordId=1319116&fileId=1319117>